પ્રસ્તાવના

'ઇતિહાસદર્શન' એ બે ખંડમા પૂરી કરવા ધારેલી યોજનાનો આ એક ભાગ છે. 'ઇતિહાસદર્શન' મા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન-મધ્ય-ને અર્વાચીન યુગની તેજસ્વી મૂર્તિઓના જીવનચરિત્રો આપવાનો વિચાર છે. *અને છતા એક અખંડ ઇતિહાસ એમા વણાતો આવે એવી રચના ધારી* છે. એમા બે ખંડ રહેશે.

પહેલા ખંડના આવા લગભગ છ પુસ્તકોમા હિંદના ઇતિહાસની રૂપરેખા પૂરી થશે. બીજા ખંડના છ પુસ્તકોમા વાતાવરણને ઐતિહાસિક રીતે અનુકૂળ સર્વ સામગ્રી આપવામા આવશે.

પહેલા ખંડના થનારા છ પુસ્તકોની રૂપરેખા કાંઈક આ રીતે ધારી છે.

ઇતિહાસદર્શન : ખંડ પહેલો

પુસ્તક ૧ ...	જીવનચરિત્રો	[અર્ધ પૌરાણિક ને ઐતિહાસિક]
૨	"	[મૌર્ય ને ત્યાર પછીના]
૩	"	["]
૪	"	[મધ્યયુગ ને ત્યારપછીનો સમય]
૫	"	
૬	હિમાલય	

ઇતિહાસદર્શન : ખંડ બીજો

પુસ્તક	૧	કેટલાક પ્રસંગો
	૨	વિખ્યાત મુસાફરો [હિંદમાં આવેલા]
	૩	હિંદનાં શિલ્પ લલિતકાળ-સમય ને કવાની
	૪	રૂપરેખા
	૫	લુપ્ત થતી વિભૂતિઓ [સંતો ને સિદ્ધો]
	૬	હિંદના વિખ્યાત સંગ્રામો

આવી આ યોજના છે. આના પછી હવે ઇતિહાસદર્શન ખંડ પહેલાના પુસ્તકો બહાર પડશે. તેમ જ ખંડ બીજાના પુસ્તકો પણ વચ્ચે વચ્ચે બહાર પડતાં રહેશે.

અહીં આપેલા પ્રસંગો અનેક પુસ્તકો, માસિકો, ઐતિહાસિક ત્રિમાસિકો, ને નિત્યનોંધોમાંથી લીધેલા છે. તેમની યાદી રાખવાનું પહેલેથી બની ન શક્યુ. ને હવે યાદી કરતાં ઘણો વખત જાય તેમ છે, એટલે સંપૂર્ણ યાદી આપવાનું બની શક્યું નથી. પણ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકારો—જ્યસ્વાલ, જદુનાથ સરકાર, બેનીપ્રસાદ, જ્યચંદ્રવિદ્યાલંકાર, સ્મિથ, આયગર હ્રાઈસડેવીસ, વગેરેમાથી ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત કર્યા છે. મજુમદાર, રાહુલ સાંકૃત્યાયન, ગૌરીશંકર ઓઝા, હાવેલ, બાસુ, સમદર, મેકક્રિંડલ, કનીંગહામ, રમીય વગેરેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

હવે પછીના પુસ્તકોમા છેડે યાદી આપવાનું બની શકે માટે પહેલેથી જ નોંધ રાખવા ધારી છે જેથી ઐતિહાસિક માહિતીનો આધાર તરત મળી શકે.

ઇતિહાસ દર્શન : ખંડ બીજો

શાહજહાંનો વજીર સાદુલ્લાખાન કહેતો કે જે અધિકારી ખેડુતો તરફ અન્યાય કરે તે રાક્ષસ જ ગણાય; ફેર માત્ર એટલો કે આ રાક્ષસ હથિયારને બદલે ખડિયો ને કલમ ધારણ કરે છે. શાહજહાં પોતે પણ-પોતાની નજર ન્યાયની બાબતમાં ઘણી જ તીવ્ર રાખતો. એક વખત એવું બન્યું કે બાદશાહને દફતર તપાસતાં એક ગામનું મહેસુલ આગલી સાલ કરતાં વધેલું જણાયું. તેણે તરત તપાસ કરી. સાદુલ્લાખાને જવાબ દીધો કે નદીનું વહેણ બદલવાથી થોડી ખેતી લાયક જમીન વધી છે. બાદશાહે પૂછ્યું કે એવી રીતે મેળવેલી જમીન પહેલાં ખાલસા હતી કે ઇનામી ?- સરકારી હતી કે કરમુક્ત વપરાશ માટે આપેલી ? – જવાબ મળ્યો; 'ઇનામી '-' ત્યારે એ જમીનમાંથી સરકારી મહેસુલ ઉઘરાવી શકાય નહિ, ખુદાએ એ લોકોને બક્ષીસ આપી છે.'

ઉપરનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક હોય કે અર્ધ સત્ય હોય પણ તે વખતનું મહેસુલ સબંધી સરકારી વલણ ને ન્યાય આપનારની મનોવૃત્તિ બતાવે છે. કહે છે કે ગુજરાતમાં

એક વખત ચાલેલો જુલમ, કેટલાક કુશળ નટોએ, બાદશાહ પાસે ભજવી બતાવીને ન્યાય મેળવેલો. એવે વખતે પ્રતિષ્ઠાના ભૂતને સામે લાવીને ગલ્લાં તલ્લાં કરવાને બદલે બાદશાહે તપાસ કરાવી તો નાટકની વસ્તુ સાચી માલમ પડી. સુબાને આવા જુલમ માટે જીવનભરની કેદ મળી અને તેની મીલ્કત જપ્ત કરવામાં આવી.

હિંદનાં પ્રાચીન સામ્રાજ્યનો છેલ્લો દષ્ટા હર્ષ. મહાકવિ બાણે અને ચીનના યાત્રાળુ હ્યુએન સંગે તેના વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે એ ઉપરથી એના સમયની કેટલીક માહિતી મળી છે. બાણ કવિએ હર્ષ ચરિતમાં આટલું લખ્યું છે: 'જેઠવદ બારમ રાતના દસ વાગ્યાના સુમારે ચન્દ્ર કૃતિકા નક્ષત્રમાં હતો તે વખતે હર્ષ જન્મ્યો હતો.' આટલી ચબરખી પરથી જ્યોતિષ ગણિતના આધારે સંશોધન કરીને વિદ્વાનોએ હર્ષની જન્મ તારીખ રવિવાર તા. ૪ થી જુન ૫૯૦ ની નક્કી કરી છે, એમાં પણ મતભેદ તો છે જ. પણ આપણે એ જુવાનનું જીવન તેજ નિહાળવાનું છે એટલે એ ચોક્કસ તિથિ વિષે વધારે ન કહેતાં એની તરણ વયનું એક ચિત્ર રજુ કરીએ છીએ.

એ વખતે હર્ષનું વય ભાગ્યે જ અઢાર-ઓગણીસ વર્ષનું હશે. પિતાની આજ્ઞાથી મોટાભાઈ રાજ્યવર્ધન સાથે હૂણ લોકોને જીતવા માટે–હિમાદ્રિના તળેટી પ્રદેશમાં તે ગયો હતો. હિમાદ્રિનું અનુપમ સૌન્દર્ય જોઇ રાજકુમારને વનમાં ફરવાનો શોખ જાગ્યો. પરંતુ હજી હૂણ જેવા દુશ્મનો માથે

ગાજતા હતા. એટલે એ ગોખ પૂરો થવાની થોડી આશા હતી એટલામાં તો એનો પિતા પ્રભાકરવર્ધન માંદા પડયાના સમાચાર આવ્યા મોટોભાઇ દુશ્મનો સામે ગયો ને નાનોભાઈ રાજધાનીમા પાછો ફર્યો પિતાની મૃત્યુશય્યા પર આંસુ પાડવાનુ જ રાજકુમારના નશીબમા હતું મહાન રાજ્યની સઘળી જવાબદારી પાછળ મૂકીને પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુ પામ્યો. આટલુ પુરું ન હતું. આખમાથી ચાલ્યા જતા અસ્ખલિત અશ્રુપ્રવાહે અને ગદ્‌ગદ કંઠે, આ અઢાર વરસના જુવાનને માતા યશોવતિના ચરણુ કમળની ધૂળ માથે ચડાવીને ' સતીમા ' નાં છેલ્લાં દર્શન કરવા પડયા હૃદય વિદીર્ણ કરી નાખે એવો માતાના વિરહનો ઘા હજી તો તાજો છે, ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે એની બેન રાજ્યશ્રી વિધવા થઈ છે. માળવાના રાજાએ એના બનેવી ગ્રહવર્માને મારી, રાજ્યશ્રીને કેદમા નાખી છે અને હર્ષના રાજપર ચડાઇ કરવાની તૈયારી કરી છે.

નાટકના પડદાપર એક પછી એક ઝપાટાબધ બનાવ બને તેમ આ જુવાનના જીવનમા પ્રસગો બની રહ્યા હતા. મોટો ભાઇ રાજ્યવર્ધન દુશ્મનોને હરાવી વિજયી થઇ રાજધાની થાણેશ્વર પાછો ફર્યો હતો, તે તરતજ માલવરાજને દડ દેવા ચડયો. હર્ષ રાજધાની સાચવવા ઘેર રહ્યો . પણ . . . માલવરાજને હરાવ્યા પછી રાજ્યવર્ધનનું, માલવરાજના મિત્ર અને બગાળાના રાજા શશાંકગુપ્તે ખૂન કર્યું. રાજ્યવર્ધનને ભોળવીને જમવા નોતરી એણે કપટથી એને મારી નાખ્યો અને પોતે નાસી ગયો. એ પ્રસગનો લાભ લઈ રાજ્યશ્રી કેદખાનામાથી નાસી વિધ્યાટવીમા ભાગી ગઈ આ સમાચાર

જ્યારે હર્ષને મળ્યા ત્યારે તેનું સાચેસાચુ તેજ ઝળકી ઉઠયું પોતાને નાનો અને એકલો ધારીને સા કોઈ એનુ રાજ ખાખાવીખી કરી નાખવા તૈયાર થઈ ગયુ હતું એ એણે જોઈ લીધુ તેણે સિહની જેમ પડકાર ઝીલી લીધો અને એક વખત તો ભારતવર્ષમા ચક્રવર્તી પદ મેળવ્યા પછી જ ઝપવાનો નિશ્ચય કર્યો બીજે દિવસે એની વિજયી સેનાએ કાન્યકુબ્જ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યાર પછી તો હર્ષની વિજય ગાથા શરુ થાય છે વિધ્યાટવીમા કોઈ ભયકર એકાત વનમા છેલ્લી પ્રાર્થના કરીને, રાજ્યશ્રી સતી થવાની તૈયારી કરી રહી હતી, બરાબર એ જ વખતે 'એ બહેન!' કહેતો હર્ષ જઈ પહોચ્યો ને અર્ધ મૂર્છિત અવસ્થામા પડેલી રાજ્યશ્રીને ઉગારી લીધી।

નવલકથામા શોભે તેવા એક પછી એક બનાવો બની ગયા વિજયપ્રાપ્તિ પછીના પાછળના જીવનમા શાતિપ્રિય અને પ્રજાપ્રિય રાજા તરીકે તે વખણાયો દર ચાર વર્ષે રાજ્યની સઘળી ઉપજનું તે દાન કરી દેતો તેણે પોતાનો અધિકાર પણ સાદા રાજપુત્ર શીનાદિત્ય' એ નામથી જ ચલાવ્યે રાખ્યો હતો હર્ષની કીર્તિ સાહિત્યકાર તરીકે પણ છે કાદમ્બરીનો લેખક કવિ બાણ તેના દરબારમા હતો હર્ષે ત્રણ નાટકો પણ લખ્યા છે 'રત્નાવલી' નાગાનંદ' અને પ્રિયદર્શના'

પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધનું સુજા-ઉદ્‌-દૌલાના ખાનગી મત્રી કાશીરાયે બરાબર વર્ણન આપ્યુ છે મરાઠાની બહાદુરી અને અબદાલીની કુનેહ એ બન્ને તરફ એણે લક્ષ આપ્યું છે

મરાઠા સૈન્યની હાર થઇ મુખ્યત્વે કરીને સેનાપતિઓમા થયેલા વિમવાદને લીધે શિવાજી મહારાજની ગોરીલા લડાઈ નીતિની હિમાયત હોલ્કર સિંધિયા અને સુરજમલ જોરે કરી હતી એની વિરુદ્ધ મત હતો સદાશિવરાવ ભાઉનો મુખ્યત્વે ગોરીલા લડાયકનીતિ જેટલી મહારાષ્ટ્રના ડુંગરી પ્રદેશોમા વિજયવતી નીવડી હતી, તેટલી ઉત્તરહિંદના સપાટ પ્રદેશમા નીવડી ન હતી, અને એનો અનુભવ સિંધિયા હોલ્કરને પણ થઈ ચૂકયો હતો હજી થોડા સમય પહેલા જ મલ્હારરાવ હોલ્કરને પસદખાને હરાવ્યો ન હતો? દત્તાજી સિંધિયાને નજીબખાને એ લડાયક નીતિને પરિણામે જ માર્યો ન હતો?– ભાઉનો ઉદ્દગીરનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો કે હવે મરાઠાએ સામે મોએ લડાઈ આપવી જોઈએ. પસદખાન જેવા ચોવીસકલાકમા સો માઈલ સવારી કરનારા અચ્છા ટર્કી સવારો સાથે મહારાષ્ટ્રીય સવારો હરીફાઈમા ટકે તેમ હતું જ નહિ એટલે જ ઇતિહાસે આજ દિવસ સુધી ભાઉને આપેલો અન્યાય હવે સુધારવો જોઈએ ભાઉની દલીલ સાચી હતી અને હોલ્કર સિંધિયાની લડાયક નીતિ ખોટી હતી પાણીપતની લડાઈમા પણ મરાઠા અફ્ઘાન સૈન્યને સામે મોએ લગભગ હરાવી ચૂક્યા હતા

પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ ૨૧ મી નવેમ્બરે પોતે આવે છે એમ ભાઉને ખબર આપે છે પણ ૨૭મી ડીસેમ્બર સુધી પૈઠણમા વિવાહમાથી નવરા થયા નથી ! આ ન ધારેલી લાબી મુદતને લીધે મરાઠા લશ્કરને અનાજનો તોટો પડયો ને પરિણામે ભાઉને લડાઈમા ઉતરવુ પડયુ છતા ભાઉ ધાર્યા પ્રમાણે લડાઈ જીતી શકયો હોત એવા સંજોગો હતા

સદાશિવરાવ ભાઉનું ઉલ્ટું વર્ણન વીરયોદ્ધા તરીકેનું જ હતું વિશ્વાસરાવના મૃત્યુ પછી અને હોલ્કર–ગાયકવાડની શંકા ભરેલી હીલચાલ પછી–વીરત્વ ભરેલી રીતે યુદ્ધ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ ન હતો

પણ ભાઉએ બે ગંભીર ભૂલો કરી હતી બચ્ચા કચ્ચાનું મોટું જાણું લડાઇમાં માથે લીધુ હતું તે કોઇપણ તાત્કાલિક પગલું લેતી વખતે વચ્ચે આવ્યા કર્યું અમદલ્લીને જમના નદી ઓળંગવા દીધી એ પણ ગંભીર ભૂલ હતી છતાં કૅાલીન્સન કહેછે તેમ, ભાઉ એની લડાયક નીતિમા સાચો સેનાપતિ માલુમ પડયો છે

કાશીરાયનું વર્ણન છે. 'બીજે દિવસે–(લડાઈ પુરી થયા પછી) અમદલ્લીએ સુજા–ઉદ–દૌલાને કહેવરાવ્યુ કે વિશ્વાસરાવનું શબ જોવા મોકલો એ પ્રમાણે સુજાએ શબ મોકલી આપ્યું નાના મોટા સૌ શાહના કેમ્પમા એને જોવા ભેગા થયા એનો સુંદર સપ્રમાણ દેહ જોઇને દરેકના મોંમાથી એના વખાણ નીકળી પડયા મૃત્યુથી એનો ચહેરો જરાપણ વિકૃત થયો ન હતો અને જાણે મૃત્યુ ન પામ્યો હોય–પણ લાબી નિદ્રામા પડયો એમ એના પોપચા શાંત રીતે ઢળી પડયા હતા, ડોકની પાછળ તરવારનો ઘા અને ડાબી આંખ પર તીરની ચોટ માલમ પડતા હતા એને જોઇને ઘણા અફઘાનો બોલતા હતા કે આ કાફર લોકનો રાજા છે આપણે એને કાબુલ લઈ જઈશું પછી શબને બરખોરદારખાનના તંબુમા લઈ જવામા આવ્યું

સુજા-ઉદ્-દૌલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે અબદલ્લીને કહ્યું કે હિંદમાં મૃત્યુની સાથે વૈર પુરું થાય છે. અને મરણ પછી શબ તો એના ધાર્મિક સંસ્કાર પામવા માટે પાછું સોંપી જ દેવું જોઈએ. અમારે ભવિષ્યમાં મરાઠા સાથે કામ પડે ત્યારે આજનું અમારું વર્તન તે વખતે જવાબદાર ગણાશે. પછી બરખોરદારખાનના વકીલ મોતીલાલ —કાયસ્થને વિશ્વાસરાવના શબ માટે હું મળ્યો. બે દિવસ સુધી ચર્ચા ચાલી. બીજી વખત હું ગયો ત્યારે મોતીલાલે કહ્યું: 'શબ માટે જ આવ્યા છો કે બીજું કામ પણ કરશો?'—મેં કહ્યું જે આપશો તે કામ કરીશ. પછી એ મને છાની રીતે તંબુના અંદરના ભાગમાં લઈ ગયો. એક તંબુમાં ભાઉનો વકીલ રાજા બાબુપંત ઘાયલ થઈને પડયો હતો. બીજા તંબુમાં જંકોજી સિંધિયા બેઠો હતો. લગભગ વીસ વર્ષનો સુંદર જુવાન હતો. તેણે તેનો હાથ ઝોળીમાં ટેકવ્યો હતો. ને મને જોઈને એણે માથું નીચું નમાવી દીધું. મેં કહ્યું: 'નામવર, શા માટે ઓછું લાવો છો? તમે તે દિવસે જે વીરત્વ બતાવ્યું છે તે તો માનવજાતની સ્મરણ પોથીમાં હમેશને માટે નોંધાઇ રહેશે.' તેણે કહ્યું: 'સાચું; પણ રણક્ષેત્ર પર અમારું મૃત્યુ થયું હોત. આ લોકો મારી પાસેથી છૂટકારાના પૈસા માગે છે. પણ આંહી મારી પાસે પૈસા કયાંથી હોય? નવાબ અમારા પિતાના મિત્ર હતા—અને એટલી મદદ આ વખતે કરશે તો અમે એ ઉપકાર ભૂલશું નહિ.'

મોતીલાલે કહ્યું કે છૂટકારાના બદલામાં સાત લાખ રૂપિયાની માગણી છે.

હું નવાબ પાસે ગયો ત્યારે રોહીના સરદાર નજીબ-ઉદ્‌-દૌલા ત્યા બેઠો હતો. સિંધિયા સાથે એને વેર હતું માટે મે વાત કરવી મોકૂફ રાખી પણ નજીબ-ઉદ્‌-દૌલાએ નવાબને કહ્યું કે કાશીરાયને કંઇક કહેવું છે ને મારી હાજરીથી એ ભડકે છે સુજા-ઉદ્‌-દૌલાએ કહ્યુ આપણે બન્ને એક જ છીએ ને તમારાથી કાઇ પણ ખાનગી હોય નહિ. પછી એણે મને બોલાવી ગંગાજીના સોગન આપીને કહ્યુ કે નજીબ-ઉદ્‌-દૌલાની હાજરીથી કાઇ છૂપાવવાનું નથી મે સઘળી હકીકત કહી તે વખતે તો નજીબ-ઉદ્‌-દૌલાએ કહ્યુ કે બરાબર છે અરધી રકમ હું આપીશ પણ પછી તે તરત જ વજીર પાસે ગયો ને વજીરે બરખોરદારખાનને શાહની નજરમા હલકો પાડવાના હેતુથી શાહને વાત કરી શાહે બરખોરદારખાનને બોલાવીને 'તમે જેંકોજી સિંધિયાને ખાનગી રીતે સંતાડયો છે-પૈસા લેવા માટે એવી બાતમી અમને મળી છે' એમ કહ્યુ પણ તે નામુકર ગયો વજીરે મને સાક્ષી તરીકે બોલાવ્યો પણ તેણે પોતાની વાત બદલી નહિ. એટલે શાહે ગુસ્સે થઇને તેનો તંબુ તપાસવાનો હુકમ કર્યો બરખોરદારખાને હોશિયારીથી માણસોને સંદેશો મોકલી બન્ને કેદીને મારી નખાવી દટાવી દીધા' આ પ્રમાણે જેંકોજી સિંધિયાનું મરણ થયુ

ભાઉ સાહેબનો મૃતદેહ-માથા વિનાનો-મળ્યા પછી વિશ્વાસરાવ અને ભાઉ સાહેબ બન્નેના શબ સુજા-ઉદ્‌-દૌલાએ

મને સોંપ્યા. પછી મેં એ બન્ને દેહને ધાર્મિક સંસ્કાર કરીને અગ્નિદાહ આપ્યો.'

ભાઉ હમેશાં એક હજાર ને બસો સૂર્ય નમસ્કાર કરતો તેથી તેનું શરીર કાંતિમાન અને દઢ હતું

ઇ. સ. ૧૪૨૦–૨૧ માં અબ્દુર રઝાક–ઈરાનનો સંદેશ વાહક–વિજયનગરમાં આવેલો તેણે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

'વિજયનગરનો ઘેરાવો સાઠ માઈલનો હશે; તેની કિલ્લાની દિવાલો પાસેની પર્વત માળા સાથે જોડી દેવામાં આવી છે તેથી તેનો ઘેરાવો ઘણો વધ્યો છે. લગભગ ૯૦ હજાર સશસ્ત્ર સૈનિકો શહેરમાં હશે. રાજાની પાસે ૧૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ છે. જેમાંથી ચાર હજાર તેની સાથે જ્યાં જાય ત્યાં જાય છે. અને તેમનું ખાસ કામ રસોડા ખાતામાં હોય છે. તે જ પ્રમાણે ચાર હજાર સ્ત્રી ઘોડેસ્વારો છે. શહેરને ફરતા સાત કિલ્લા છે.'

દુનિયામાં અનેક વીર પુરુષો થઈ ગયા છે ,પણ ગ્રીસના વીર નર લીઓનીડાસ જેના તો ગણ્યાગાઠ્યા જ હશે, ઈરાનના શાહની મોટી સેનાને લીઓનીડાસે એક સાકડી નેળને નાકે ખડા રહીને એકલે હાથે રોકી હતી આજ પણ ગ્રીસમાં લીઓનીડાસનું નામ અમર છે

એવો જ એક વીર પુરુષ હિન્દુસ્તાનમાં પણ થયો છે. તેનું નામ બાજીપ્રભુ દેશપાંડે. એ છત્રપતિ શીવાજી મહારાજના સમયમાં થઈ ગયો. જે વખતે શીવાજી કોકણના કિલ્લાઓ જીતી રહ્યો હતો તે વખતે તેને દેશપાંડે સાથે ભારે યુદ્ધ થએલું. દેશપાંડે બીજાપુર રાજ્યનો જાગીરદાર હતો અને તેના પિતાને બીજાપુરના સુલતાને બાવન ગામની જાગીર આપી હતી. તે રોહીડાના ગઢમાં રહેતો હતો. રોહીડાનો ગઢ તે વખતે બહુ મજબુત લેખાતો. શીવાજી ઘણા વખતથી એ ગઢ સર કરવાનો વિચાર કરતો હતો.. એકવાર શીવાજીએ આ કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ દેશપાંડે આગળ તેનું કશુ ચાલ્યું નહિ. છેવટે હારીને તેને નાસી જવું પડયું.

આવા બહાદુર યોદ્ધા ઉપર શીવાજી મુગ્ધ થયો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે જો દેશપાંડે આપણા પક્ષમાં આવે તો ઘણી મદદ મળે અને ધાર્યું કામ પાર પાડે. બાજીપ્રભુ સાથે મૈત્રી કરવા શીવાજી રાતોરાત હિમ્મત કરીને રોહીડાના ગઢ પર ચડી ગયો અને બે ધડક તેની સામે જઈને ઉભો રહ્યો. શીવાજીને આ પ્રમાણે પોતાની સામે ઉભેલ જોઈને દેશપાંડે આશ્ચર્ય પામ્યો. પોતાને ઘેર આવા મોટા મહેમાન આવેલા જોઇને તેણે એમની ખૂબ ખાતરબરદાસ્ત કરી. વાતવાતમાં શીવાજીએ દિલ ખોલીને સમજાવ્યું કે અત્યારે તમારા જેવા વીર પુરુષોની મદદથી જ દેશ સ્વતંત્ર થઈ શકશે.

બાજીપ્રભુને શીવાજીનું કહેવું ગળે ઉતર્યું. તેણે શીવાજીને પોતાના સાથી તરીકે સ્વીકારીને રોહીડાનો કિલ્લો એને હવાલે કર્યો. એની સહાયથી કોકણ દેશનો ઘણોખરો ભાગ શીવાજીએ કબજે કર્યો આટલી હદે વાત ગઇ ત્યારે

બીજાપુરના સુલતાનની આંખ ઉઘડી અને તેનું જોર નરમ પાડવા તેણે પોતાના સરદાર અફઝલખાનને મોટા લાવલશ્કર સાથે મોકલ્યો. અરસપરસ સુલેહશાન્તિ કરવાની વિષ્ટિમાં શીવાજી મહારાજે તેના પેટમાં વાઘનખ ભોંકીને તેને ભોંય ભેગો કરી દીધો. શીવાજીને તારાજ કરવાને સુલતાને મોટી સેના સાથે બીજા સરદારને રવાના કર્યો. આ સેનાએ શીવાજીને પન્હાળના ગઢમાં ઘેરી લીધો. ચાર મહીના સુધી તે કિલ્લામા ભરાઇ રહ્યો, પણ આખરે શીવાજીએ તે જગ્યા છોડીને નાસી જવા ધાર્યું. ચાર હજાર સૈનિકો સાથે શીવાજી વિશાળગઢ તરફ નાઠો. બીજાપુરનું સૈન્ય તેની પાછળ પડયું.

ગતભર કુચ કર્યા પછી શીવાજી ડુંગરમાં થઈને જવાના એક સાંકડા ઘાટ આગળ આવી પહોંચ્યો. શત્રુની સેના પણ પાછળ ધસતી હતી. તેને લાગ્યું કે હવે કોઈ રીતે બચાવ થાય એવું નથી, અને વિશાળગઢ તો હજી દૂર છે. તેથી તેણે દુશ્મનોની સામે જ થવાનું ઠીક ધાર્યું થોડી વારમાં ત્યાં પ્રબળ યુદ્ધ જામ્યું. ચાર હજાર મરાઠાની મુઠ્ઠીભર સેના અગણિત મુસલમાનો સામે શી રીતે ટકી શકે ? તેની વીસાત શી ? એ વેળા બધા મરાઠાના ભૂકા નીકળી જાય એવું હતું.

પણ બાજીપ્રભુએ કહ્યું, 'મહારાજ, આપ વિશાળગઢ સીધાવો. જ્યાં સુધી આપ ત્યાં ક્ષેમકુશળ નહિ પહોંચો ત્યાં સુધી હું મુસલમાન ફોજને રોકી રાખીશ. આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કોઈ બચ્ચાને ચસવા નહિ દઉં.' શીવાજીને તેનું કહેવું ઠીક ન લાગ્યુ. પણ જ્યારે મધળા મરાઠા સરદારો

તેમાં સમત થયા ત્યારે ન છૂટકે બે હજાર મગાવ લઈ શીવાજી મહારાજ વિશાળગઢ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શીવાજીના ગયા પછી દેશપાંડેએ બાકીના સૈનિકોને એ સાકડી નેળમા જુદી જુદી જગ્યાએ ગોઠવી દીધા, અને પોતે પચાસ યોદ્ધાઓ સાથે નેળને મોઢે ઉભા રહી દુશ્મનો સામે ટક્કર ઝીલી શત્રુઓનો ધસારો તો જારી હતો. બાજીપ્રભુએ એવું તો ઘોર યુદ્ધ જમાવ્યું કે દુશ્મનોના તગ ઢીલા પડયા. શીવાજી મહારાજે સહીસલામત વિશાળગઢ પહોચી તોપનો અવાજ કર્યો બાજીપ્રભુએ તો અજબ રમખાણ મચાવ્યુ હતું છેવટે તોપનો અવાજ સાભળી તે સમજી ગયો કે શીવાજી સલામત પહોચી ગયો. ઘાયલ થએલો ને લોહીથી નીતરતો બાજીપ્રભુ પોતાના પચાસ જુવાનો સાથે ત્યાં પડયો અને મરીને અમર થઈ ગયો

અજાતશત્રુને સત્તાનો લોભ થયો પોતાના પિતા રાજા બિંબિસારને મગધની ગાદી પરથી ઉડાડી પોતે ગાદી પર ચઢી બેઠો. એટલેથી ન અટકતાં તેણે રાજાને કેદમાં નાખ્યો રાણી વૈદેહીએ પોતાના પુત્રને આવું ઘાતકી કામ ન કરવા વીનવ્યો પણ તેણે ગણકાર્યું નહિ. અજાતશત્રુનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇએ બિંબિસારને મળવા ન જવુ તેમ ખાવા પણ ન આપવુ માત્ર પતિવ્રતા રાણી આ હુકમનો ભંગ કરી હમેશ રાજાને મળવા જતી ને પોતાના પગનાં પોલા કલ્લાંમાં દૂધ ભરીભરી રાજાને છાનીમાની પાઈ આવતી. અંતે ચોકીપહેરો એવો સખ્ત થયો કે રાણી પણ

રાજાને મળી શકે તેવું રહ્યું નહિ. રાજા બિંબિસાર કેદખાનામાં ભૂખે મરવા લાગ્યો.

એક દિવસ અંધારી રાતે થોડો થોડો વરસાદ પડી જમીનમાંથી સુગંધી છુટતી હતી. આખું નગર શાંતિમાં ઘોરતું હતું. અજાતશત્રુના પુત્ર ઉદયભદ્રની આંગળી પાકી હતી તેથી તેને નિદ્રા આવતી ન હતી. ઘડીઘડીમાં તે વેદનાથી ચીસ પાડી જાગી ઊઠતો હતો ને 'પિતાજી! બહુ દુઃખ થાય છે' એમ કહી રડી પડતો હતો. અજાતશત્રુએ વહાલથી તેની દુખતી આંગળી મોંમાં રાખી, ને કંઈક આરામ મળવાથી કુંવર નીરાંતે સૂઈ ગયો.

એ જ વખતે એક દુઃખી દેખાતી સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો. તે અજાતશત્રુની માતા રાણી વૈદેહી હતી. તેણે પાસે આવી અજાતશત્રુ સામે ટપકાભરી આંખે જોયું ને પછી ધીમેથી કહ્યું, 'અજાતશત્રુ! તને તો ભાન ક્યાંથી હોય? પણ તું નાનો હતો ત્યારે આટલા જ હેતથી તારી દુખતી આંગળી જેણે મોંમાં રાખી હતી, તેને તું આજે કેદમાં પુરી ભૂખે મારી રહ્યો છે!' અજાતશત્રુની દૃષ્ટિ એકદમ ખુલી ગઈ. તેને પિતાનું વાત્સલ્ય સાંભર્યું ને પોતે તેના ખોળામાં ચડી હસ્યા કરતો તે દિવસો યાદ આવ્યા. એકદમ તે પોતે જ કેદખાના તરફ દોડ્યો ને તાળું ખોલી નાખ્યું

અંદર અંધારા ઓરડામાં એક તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ શરીર પડ્યું હતું. અજાતશત્રુએ તેનો હાથ પકડી વહાલથી કહ્યું, 'પિતાજી! હું અજાતશત્રુ આપની પાસે આવ્યો છું. જરા સામું તો જુઓ!' બિંબિસારની મુછના બે ચાર વાળ

હાલ્યા, પણ તે માત્ર પવનથી હમણાં બોલશે એમ લાગ્યા કરતું હતું, પણ કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ.

અજાતશત્રુ નાના બાળકની માફક ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રોઈ પડયો ! 'ઓ પિતાજી ! હું અજાતશત્રુ કરગરું છુ એક વખત મારીનો મેલ તો બોલો !' કોણ બોલે ?

હઝરત મોહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબને ફાતિમા નામે પુત્રી હતી તેને બે પુત્ર હતા હસન અને હુસેન હસનને મદીનાની ગાદી મળી ને હુસેન તેની સાથે રહ્યો ને વખતે મદીના અને દમાસ્કસ વચ્ચે હડહડતું વેર ચાલતું હતું પયગમ્બર સાહેબના વ્હાલા શિષ્ય માવીયાનો પુત્ર યેઝીદ દમાસ્કસની ગાદીપર હતો યેઝીદે કપટ કરીને હસનને તેની જ બીબી ઝોબેના મારફત ઝેર આપી મારી નખાવ્યો હવે દમાસ્કસ સામે લડવા માટે એકલો હુસેન રહ્યો.

હુસેનનું અતઃકરણ પોતાના વડીલ ભાઈના મૃત્યુથી ચીરાઈ ગયુ તે ભગ્ન હૃદયે પોતાના પિતામહ પયગમ્બર સાહેબની કબર પાસે જઈને બેઠો. આખા મદીનાની પ્રજાના આસુ પણ એને પીગળાવી શકયા નહિ એ તો દર્વેશ જેવો બની ગયો ને લગભગ એકાત જીવન ગાળવા લાગ્યો

પણ યેઝીદને આ સમાચારથી શાન્તિ થઈ નહિ એને તો હુસેનનું ખુન કરવુ હતું ને ખુન તો આવા પવિત્ર સ્થળમા થાય નહિ. તેણે એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી.

હુસેનને અબ્દુલ્લા ઝૈયદ નામે એક અત્યત વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતો તે કુફામા રાજ્ય કરતો હતો કુફા દમાસ્કસનુ

ખડિયુ ગજ્ય હતુ યેઝીદે તેને કહ્યુ કે જો તુ હુસેનને પેલી પવિત્ર આરામગાહમાથી દૂર ખેચી લાવે તો તને પુષ્કળ પૈસો ને સ્વતત્રતા બક્ષુ !' અમદુલ્લાએ આ કબુલ કર્યું પછી મિત્રાઇના વહાલભર્યા સદેશાઓ ને મર્દાનગીભર્યા શબ્દોથી, અમદુલ્લા ઝેયદે હુસેનનુ દિલ પીગળાવ્યુ, ને ભના ભોળા હુસેને તેના શબ્દોમા વિશ્વાસ મૂકી કુફ્રા જવાનુ આમત્રણ સ્વીકાર્યું

મદીનાની પ્રજા આ સમાચારથી ગભરાઈ ગઈ હુસેનને આસુ મારીસારીને ન જવા લોકોએ વિનતિ કરી, પણ હુસેને જવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

પછી હુસેન પોતાની સ્ત્રી, બાલબચ્ચા ને કબીલો લઈ રવાના થયો રસ્તામા થોડા દિવસો તો મુશ્કેલી નડી નહિ ને સુખરૂપ માર્ગ કાપતા સૌ આગળ ચાલ્યા પણ કોણ જાણે કેમ તેઓ રસ્તો ભૂલ્યા અરબસ્તાનના પ્રખર સૂર્યના બાળી નાખે તેવા કિરણો ધગધગતી રેતીમા તપતા હતા, પવન પણ સુસવાટા દઇ ફૂકતો હતો ને પાણીનું ટીપુ સરખુ ન મળે તેવા ભયકર મેદાનો આગળ ને આગળ આવતા હતા હવે પાછા ફરવુ મુશ્કેલ હતુ હુસેને પોતાના માણસોને મુકામ કરવા હૂકમ કર્યો ને થોડાકને પાણીની શોધ કરવા મોકલ્યા તેજ વખતે સમાચાર મળ્યા કે તેના મિત્ર અમદુલ્લાએ વિશ્વાસઘાતની બાજી ગોઠવી છે! પણ હુસેનનુ ચિત્ત અત્યારે માત્ર પાણીની શોધમા હતુ તેણે મોકલેલા માણસોએ પાણીનો એક ઝરો શોધી કાઢ્યો, પણ યેઝીદના હથિયારબધ માણસો તેની ચોકી કરી રહ્યા હતા!

અને હવે હુસેનના તબુનો દેખાવ હૃદયદ્રાવક બન્યો નાનામોટાં સૌ પાણી પાણી કરતાં હતા ઉપર આશાભરી દષ્ટિ ફેરવે ત્યા ચોખ્ખુ આસમાની આકાશ તપી રહ્યુ હતુ માતાની છાતીમાંથી દૂધની સેર સુકાઇ ગઈ હુસેનના નાના કુમળા બાળકના હોઠ પાણી વિના સુકાઈ જતા હતા બધી જગ્યાએથી એકસરખો હૃદયદ્રાવક અવાજ આવતો હતો 'પાણી ! પાણી !'

હુસેનની સ્ત્રી પોતાના બચ્ચાંને લઈ ગોઠણિયાભર પડી ડૂસકાં ખાતી બોલી 'ખુદાની ખાતર માત્ર આ બાળક માટે બે ટીપા પાણી લાવો !' આ દેખાવથી હુસેનનું મગજ ફરી ગયુ તે પોતાના બાળકને લઇને પેલા પાણીના ઝરા પાસે દોડયો પણ અફસોસ ! એના દુશ્મનોના હૃદય આ દેખાવથી પણ પીગળ્યા નહિ હુસેને પાણી માગ્યુ ત્યા તીર આવ્યું, અને એવા એક તીરથી પેલુ કુમળુ બાળક વીંધાઈ ગયુ

પોતાના બાળકના ખૂનથી તરબોળ થએલા હાથે હુસેન ગાંડા જેવો પાછો ફર્યો એની આખમાં આસુ આવે એટલી પણ બીનાશ હવે રહી ન હતી પોતાના પ્યારા બચ્ચાની છેલ્લી દષ્ટિ પાણી માગી રહી હતી ને હાથ વારંવાર અત્યત દર્દથી મોં તરફ વળતો હતો થોડીવારમા તે હમેશની તૃષા છીપાવવા ચાલ્યુ ગયુ

હુસેન અને તેના માણસો હવે લડાઇ માટે તૈયાર થઈ ગયા વિશ્વાસઘાત ને ક્રૂરતાની સામે હુસેન પોતાના માણસોને લઇ ભુખ્યા વરૂની માફક તૂટી પડયો ! તેનો

ભત્રીજો ને વ્હાલા અફસરો એક પછી એક કપાઈ ગયા!
છેલ્લે માત્ર હુસેન પોતે રહ્યો! પણ તેણે તો ગજબ કરી
તેના એક એક ઝપાટાથી દુશ્મનોના થોકડેથોકડા વઢાઇ
પડતા હતા છેવટે દુશ્મનો ઝરો છોડી દઇને જીવ બચાવવા
જેમ આવે તેમ નાસી છૂટયા!

હુસેન ઝરા પાસે જઈ તેના મીઠા ઠંડા પાણીમા કૂદી
પડયો! તેના સુક્કા લુખ્ખા હોઠ પર છારી વળી હતી ને તે
પાણીની મીઠાશ સુધ્ધી શકે એટલો બેબાકળો બની ગયો
હતો તેણે ખોબો ભરી પાણી લીધુ પણ તે હોઠને અડકાડે
તે પહેલા તેના વ્હાલા મિત્રો ને સ્ત્રી પ્યારો ભત્રીજો ને
પ્રિય પુત્ર સૌ તેને યાદ આવ્યા, અને પોતાના હાથમા પાણી
પાણી પોકારતા મરી ગએલા તેના નાના પુત્રનો મૃત્યુ
સમયનો દુખાર્ત પોકાર તેની સામે ખડો થઇ ગયો!
પોતાના હોઠ પણ ભીંજાવ્યા વિના તેણે પાણી નીચે નાખી
દીધુ ને તલવાર લઇને તે નાસતા દુશ્મનોની પાછળ દોડયો

અને હુસેન મૃત્યુથી અમર્ત્ય બની રહ્યો!

આજથી તેરસો વર્ષ પહેલા બનેલા આ બનાવને
દરેક સાચો ઇસ્લામી આજે પણ સભારે છે ને હસન અને
હુસેનના નામથી આજ પણ મુસ્લીમ દુનિયા એ કરુણ
બનાવ પર આસુ મારે છે

બાજી પ્રભુ દેશપાડેનુ નામ મરાઠી ઇતિહાસમા મશહૂર
છે પણ શિવાજી મહારાજના સૈન્યમા પાચ 'બાજી' હતા
આ એક બીજા બાજીની વાત છે કન્હોજી નાયકનો એ પુત્ર

વિજાપુરનું લશ્કર લઈને જ્યારે ફતેહખાન નામે સરદાર પુના ઉપર આવવા માંડ્યો ત્યારે શિવાજી મહારાજ કન્હોજી નાયક સાથે થોડુ માવલા સૈન્ય લઈ પુરંદર ગયા, અને ત્યાંથી થોડુ પાયદળ ને થોડા ચૂંટી કાઢેલા સવારો ભગવા ઝુંડા સાથે ફતેહખાન સામે લડવા મોકલ્યા પણ શિવાજીનું આ નાનું લશ્કર હાર્યું વેરાતું ગયુ ને પાછુ હઠ્યુ એવી સ્થિતિમા ભગવા ઝુંડા સાથે તેના રક્ષણ માટે માત્ર ચાળીસ પચાસ માણસો રહ્યાં આ વખતે કન્હોજીનો પુત્ર બાજી, પિતાને જણાવ્યા વિના જ આ ઝુંડાના રક્ષણ માટે દોડ્યો શત્રુઓને લાગ્યુ કે ભગવો ઝુંડો આ લીધો આ પકડ્યો પણ એટલામા બાજી નાયકના આવવાથી બાજી બદલી ગઈ બાજીએ હઠ કરી એકસામટા પાચ સાતને કાપી નાખ્યા અને દુશ્મનની આગલી હરોલને પીંખી નાખી રાષ્ટ્રધ્વજને બચાવીને જ તે પુરંદર પાછો ફર્યો આ પરાક્રમની શિવાજીને ખબર પડતા તે ઘણો જ પ્રસન્ન થયો ને બાજીને ' સરજારાવ 'નો ખિતાબ આપ્યો પોતાના ચૂંટી કાઢેલા ઘોડામાથી બે ઘોડા પણ આપ્યા ને તેને પોતાની પાસે રાખી લીધો

જુના વખતમા લડાઇના સમયમા સાંકેતિક પત્રો કેમ લખાતા તેનો આ નમૂનો છે

અ ળુ ડા ટ બો ખ ગ્ર થ ટ

આનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણેના તેના ઉકેલના અક્ષરો તેને બદલે મૂકી દેવાથી મળી રહે અ=ઇ, ળ=ન ડ=વ, ટ=ર ટ=ર, ખ=ન, ગ=પ થ=હ, એટલે કે ' ઇદુવાર દોન

પ્રહર.' આવો પત્ર શત્રુના હાથમા કદાચ જાય તો પણ તેને એમાંથી બાતમી ન મળે.

જલયાન, ભૂમિયાન, વિમાન, અગ્નિયાન ને વ્યોમયાન, આ પાંચ શબ્દો જે પાચ રીતે આપણે માર્ગવ્યવહાર ચલાવતા તેના સૂચક છે વિમાન શબ્દ વિષે એક વિદ્વાન નીચેનો શ્લોક ટાંકે છેઃ

गरुद्मदहसै. ककातैरन्यै. पक्षिगणैरपि
आकाशे वाहयेयान विमानमिति सज्ञितम्

અગસ્ત્ય ઋષિ પોતાની સહિતામાં પક્ષીઓને શી રીતે કેળવવા કે જેથી તેઓ આકાશમા વિમાન ચલાવી શકે તેનુ વર્ણન કરે છે. વિષ્ણુનુ નામ ગરુડવાહન કહેવાય છે અને અગ્નિ ગૃધ્રવાહન ગણાય છે કદાચ પોતપોતાના વિમાન આ પક્ષીઓની મદદથી ચલાવવાનું તેમણે સુગમ કર્યું હોય તે સભવિત છે છેલ્લી લડાઈમા *કબુતરોએ કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો તે સૌને યાદ છે. રાવણે પોતાના વિમાનના જ બળથી કેર વર્તાવ્યો હતો રામચદ્ર પુષ્પક વિમાન હિમાલય પર તજી દે છે એમા એમનો હેતુ આ માર્ગનો અત્યત દુરુપયોગ થવાથી તેનો નાશ કરવાનો પણ હોય !

* સદેશા લાવવા લઈ જવામા બહુ જ નામના જેને મળી હતી તે કબુતર 'લીલી.' બરાબર વખતસર સદેશો પહોચાડીને 'શેર એમી' નામના કબુતરે આખા સૈન્યને મોતના પજામાથી બચાવી લીધાનો દાખલો છે.

બાજી પ્રભુ દેશપાંડે ઉપરાંત એક બીજા બાજી નાયકની વાત હમણા થઈ હવે ત્રીજા મુરાર બાજી પ્રભુની એક વાત પુરંદરનો કિલ્લો મોગલ લશ્કરે ઘેર્યો હતો રાજા જયસિંહ જેવો અનુભવી સેનાપતિ અને બાદશાહે તાજેતરમાં જ મોકલેલું ભારે તોપખાનું, એટલે કોઈ રીતે પુરંદર ટકે એવી આશા ન હતી આશાના બધા દોર તૂટી જાય ત્યારે ઘણી વખત માણસ છેલ્લો હિસાબ કરી લેવાની તૈયારી કરે છે એ ભયંકર પળ આવે ત્યારે નહિ ધારેના પરાક્રમ અને સાહસ માણસ કરી બેસે છે મુરાર બાજીને જ્યારે ખબર પડી કે દિલેરખાન પાંચ હજારનું સૈન્ય લઈ કિલ્લો સર કરવા ટેકરી ચડે છે ત્યારે માત્ર સાતસો મગધ લઈને તે મેદાને પડયો હાથોહાથની ઝપાઝપી જ શરૂ થઈ મુરારે તે દિવસે હદ કરી નાખી પાંચસો માણસને કાપીને પોતેસીધો દિલેરખાનના ઉપર જ ધસ્યો સાથે માત્ર સાઠ જ મરાઠા હતા આ વિરલ પરાક્રમ જોઈને ખાન તો દંગ થઈ ગયો તે પણ ખરો મુસલમાન બચ્ચો હતો. તેણે તેને શરણે થવા કહ્યું અને આ વીરત્વની તારીફ કરી જીવિતદાન આપવાનું ને પોતાની પાસે સરદાર તરીકે રાખવાનું જણાવ્યું પણ રણરંગે ચડેલો મનુષ્ય એમ કાંઈ નફોતોટો ગણવા બેસે છે ? જ્યા ફના કરવાની કે ફના થઈ જવાની અથવા સ્વતંત્રતા મેળવવાની જ શરત ચાલતી હોય ત્યા શુ મનુષ્ય કે શુ આખી પ્રજા કોઈ દિવસ ગણતરી કરતી જ નથી મુરાર બાજી ત્યા જ ત્રણસો મરાઠા સાથે રણમાં પડયો આ સમાચાર ગઢમા પહોંચ્યા ત્યારે તેથી લેશમાત્ર ન ચડકતા બહાદુર સૈન્યને છાજે તેમ એકેએક સૈનિકે જવાબ વાળ્યો

કે 'નાયક પડયા તેથી શું થયુ ? અમે સઘળા એના જેવા જ છીએ અને એવી જ હિંમતથી લડવાના છીએ નાયક પડવાથી કાંઈ લડાઈ ખતમ નથી થતી '

ન્યાય, કેળવણી, શહેરસુધારણા અને સહકારી મડળ, આ ચારને અત્યારના સુધારાના સ્તભ ગણી શકાય એ પશ્ચિમની વિદ્યાના જ બીજ છે અને આપણે ત્યા આ વિચારો નવીન છે એમ ઘણા માનતા લાગે છે પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન જુદી હતી વચ્ચેનો યુગ પડતો મૂકીએ જેના વિષે આપણને કાઇંક માહિતી મળી શકી છે તે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની (આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાની) આ વાત છે.

વાઇસરૉય સાહેબ અને તેની કાઉન્સિલ એ વિચાર હિંદુસ્તાનમા નવો ન હતો ચદ્રગુપ્ત અને તેની મત્રી પરિષદનો એ કાળનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળે છે મત્રીપરિષદમા મત્રધર, એક પદવીધર મત્રી, એક પદાધિકારથી વિહીન–રાજ્યનો નોકર નહિ તેવો–મંત્રી અને એક બીજો, એટલા બેસતા આવશ્યક કાર્યને પ્રસગે આ મત્રીઓ અને મત્રીપરિષદની સલાહ લેવાતી અને બહુમતિ પ્રમાણે કાર્ય થતુ જો કે રાજાને નિષેધ–એટલે કે વીટા–નો અધિકાર હતો

પરતુ આટલા ઉપરથી પ્રાચીન વખતમા શાસનતત્ર ઉપર પ્રજાનો મત હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ એનાટેકામા વધુ બે શબ્દો મળી આવે છે પૂર એટલે નગર કે રાજધાની તેના ઉપરથી પૌર એટલે પુરના રહેવાશી એ શબ્દ થયો

બાજી પ્રભુ દેશપાંડે ઉપરાત એક બીજા બાજી નાયકની વાત હમણા થઈ હવે ત્રીજા મુરાર બાજી પ્રભુની એક વાત પુરંદરનો કિલ્લો મોગલ લશ્કરે ઘેર્યો હતો રાજા જયસિંહ જેવો અનુભવી સેનાપતિ અને બાદશાહે તાજેતરમાં જ મોકલેલું ભારે તોપખાનું એટલે કોઈ રીતે પુરંદર ટકે એવી આશા ન હતી આશાના બધા દોર તૂટી જાય ત્યારે ઘણી વખત માણસ છેલ્લો હિસાબ કરી લેવાની તૈયારી કરે છે એ ભયંકર પળ આવે ત્યારે નહિ ધારેલા પરાક્રમ અને સાહસ માણસ કરી બેસે છે મુરાર બાજીને જ્યારે ખબર પડી કે દિલેરખાન પાચ હજારનુ સૈન્ય લઈ કિલ્લો સર કરવા ટેકરી ચડે છે ત્યારે માત્ર સાતસો મગાઠા લઈને તે મેદાને પડયો હાથોહાથની ઝપાઝપી જ શરૂ થઈ મુરારે તે દિવસે હદ કરી નાખી પાચસો માણસને કાપીને પોતે સીધો દિલેરખાનના ઉપર જ ધસ્યો સાથે માત્ર સાઠ જ મરાઠા હતા આ વિરલ પરાક્રમ જોઈને ખાન તો દગ થઈ ગયો તે પણ ખરો મુસલમાન બચ્ચો હતો તેણે તેને શરણે થવા કહ્યુ અને આ વીરત્વની તારીફ કરી જીવિતદાન આપવાનું ને પોતાની પાસે સરદાર તરીકે રાખવાનું જણાવ્યુ પણ રણુરગે ચડેલો મનુષ્ય એમ કાંઈ નફોતોટો ગણવા બેસે છે ? જ્યા ફના કરવાની કે ફના થઈ જવાની અથવા સ્વતત્રતા મેળવવાની જ શરત ચાલતી હોય ત્યા શુ મનુષ્ય કે શુ આખી પ્રજા કોઈ દિવસ ગણતરી કરતી જ નથી મુરાર બાજી ત્યા જ ત્રણસો મરાઠા સાથે રણમા પડયો આ સમાચાર ગઢમા પહોચ્યા ત્યારે તેથી લેશમાત્ર ન ચડકતાં બહાદુર સૈન્યને છાજે તેમ એકેએક સૈનિકે જવાબ વાળ્યો

કે 'નાયક પડયા તેથી શુ થયુ ? અમે સઘળા એના જેવા જ છીએ અને એવી જ હિંમતથી લડવાના છીએ નાયક પડવાથી કાઈ લડાઈ ખતમ નથી થતી '

ન્યાય, કેળવણી, શહેરસુધારણા અને સહકારી મડળ, આ ચારને અત્યારના સુધારાના સ્તભ ગણી શકાય એ પશ્ચિમની વિદ્યાના જ બીજ છે અને આપણે ત્યા આ વિચારો નવીન છે એમ ઘણા માનતા લાગે છે પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન જુદી હતી. વચ્ચેનો યુગ પડતો મૂકીએ જેના વિષે આપણને કાઈક માહિતી મળી શકી છે તે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની (આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાની) આ વાત છે

વાઈસરૉય સાહેબ અને તેની કાઉન્સિલ એ વિચાર હિંદુસ્તાનમા નવો ન હતો ચદ્રગુપ્ત અને તેની મત્રી પરિષદનો એ કાળનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળે છે મત્રીપરિષદમા મત્રધર, એક પદવીધર મત્રી, એક પદાધિકારથી વિહીન—રાજ્યનો નોકર નહિ તેવો—મંત્રી અને એક બીજો, એટલા બેસતા આવશ્યક કાર્યને પ્રસગે આ મત્રીઓ અને મત્રીપરિષદની સલાહ લેવાતી અને બહુમતિ પ્રમાણે કાર્ય થતુ જો કે રાજાને નિષેધ-એટલે કે વીટો-નો અધિકાર હતો

પરતુ આટલા ઉપરથી પ્રાચીન વખતમા શાસનતત્ર ઉપર પ્રજાનો મત હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ એનાટેકામા વધુ બે શબ્દો મળી આવે છે પૂર એટલે નગર કે રાજ્ધાની તેના ઉપરથી પૌર એટલે પુરના રહેવાશી એ શબ્દ થયો

જનપદ એટલે રાષ્ટ્ર-દેશ. એ ઉપરથી જાનપ" એટલે જનપદના-દેશના-નિવાસી. રાજધાનીના નિવાસી તે 'પૌર' અને રાજધાની સિવાયના પ્રદેશના-દેશના રહેવાસી તે 'જાન પદ' જાડી ભાષામા બોલીએ તો શહેરી અને ગામડિયા

પણ જાનપદ શબ્દનો અર્થ શ્રેણી, જાતિ ગણ, સંઘ એવો પણ થઈ શકે છે 'પૌર-જાનપદ' એનો અર્થ રાજધાનીની 'મ્યૂનિસિપાલિટી' તથા દેશસંઘ કે રાષ્ટ્રસંઘ એવો થાય એવી સંસ્થાઓ હોવાના ઘણા ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાથી મળે છે

દશરથરાજાએ યુવરાજને નિયત કરવા પૌર-જાનપદ સભા બોલાવી હતી સમ્રાટ્ બિંદુસાર તક્ષશિલાના 'પૌર' ને આજ્ઞા કરી હતી કે તક્ષશિલાના ઉપરાજાને તે પદચ્યુત કરે. વધારે કર નાખવા હોય ત્યારે રાજા પૌર-જાનપદ પાસે માગણી કરે એવો ચાણક્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે કર વધારવો ઘટાડવો કે કાઢી નાખવો એ પૌર-જાનપદને આધીન હતું આવા બીજા પણ છુટાછવાયા ઉદાહરણો પરથી નક્કી થયુ છે કે હિંદુસ્તાનમા પ્રજાશાસન ઘણા પ્રાચીન વખતથી ચાલતું આવ્યુ છે

ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતમાં 'પ્રશાસ્તા' નામનો એક હોદ્દો હતો એને આપણે દફતરદાર કહી શકીએ એને જે જે વાતની નોંધ રાખવાની હતી તેમાં દેશસંઘ જાતિસંઘ-એ સર્વ સંસ્થાઓના નિયમ રીતરિવાજ વગેરેની નોંધ પણ કરવાની હતી.

નાનાફડ્નવિસના જીવનનો એક પ્રસંગ છે સવાઈ માધવરાવ ઉપર એને પ્રીતિ હતી એની ઇચ્છા હતી કે એ જુવાન, પેશ્વાની ગાદીને શોભાવે એવો બહાદુર થાય. એટલા માટે એણે એને બાજીરાવ બીજાની મૈત્રીથી દૂર કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યાર પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો આ મરણ આપઘાતને લીધે થયુ છે એમ સાધારણ માન્યતા છે, તેમજ એ આપઘાત માટે નાનાફડ્નવીસ સખ્ત દેખરેખ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે.

પણ નાનાના જીવનનું આ કલંક કલ્પિત છે તેમ જણાય છે. પેશ્વાના કુટુંબમા ક્ષય તરફનુ વલણ જોવામા આવ્યુ છે બાલાજી બાજીરાવ, માધવરાવ અને ચીમનાજી આપ્પા એ રોગથી જ મરણ પામ્યા હતા. સવાઈ માધવરાવનુ શરીર પણ ક્ષયના વલણવાળું હતુ તેમજ તેને ચક્કર પણ આવતાં. આવી સ્થિતિમા મહેલ ઉપરથી તે પડી ગયો અને તેનું મરણ થયુ તે સમયે જુદાજુદા ત્રણ માણસોએ જુદે-જુદે સ્થળે લખેલા ત્રણ પત્રો મળી આવ્યા છે તુકોજી હોલકરે અહલ્યાબાઇ ઉપર લખ્યુ છે કે ' સવાઇ માધવરાવ અકસ્માતથી પડી ગયો ' સવાઇ માધવરાવના મરણ પછી માત્ર પદર દિવસે પુનામાંથી જ લખેલો બીજો પત્ર જણાવે છે કે ' વાયુના ઉપદ્રવથી સવાઇ માધવરાવ પડી ગયો ' આપઘાત કર્યાનુ માત્ર અંગ્રેજ લેખકે લખ્યુ છે નાનાને જ્યારે આ અકસ્માતની ખબર પડી ત્યારે તે ઉતાવળો મદદ કરવા દોડયો, અને તેમ કરવા જતા તે પોતે પણ બહુ ખરાબ રીતે પડી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો.

કુર્ગનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે લોકોને અચાનક ઉત્સાહ આવી ગયો હતો એટલે એમણે એકમતે સૌએ બ્રિટિશ-રાજની માગણી કરી એમ કહેવાય છે! હિંદુસ્તાનમા કુર્ગનો પ્રદેશ કૉફીના ઉત્પન્નમા સૌથી મોટો હિસ્સો ધરાવે છે ઘણા અંગ્રેજો ત્યા એ ખેતી ઉપર જ મોટી મિલકત ધરાવતા થઈ ગયા છે ત્યાની ૪૮૧૪૨ એકર જમીન આ ખેતીમા છે કુર્ગનો પ્રદેશ આ જાતની ખેતી માટે ઉત્તમ હતો અને અંગ્રેજોની વસાહત માટે પણ ઉત્તમ હતો, વળી કુર્ગનું રાજ્ય ખાલસા થયુ ત્યારે દરેક કર્નલને રૂપિયા પચીસ હજાર દરેક લેફ્ટેનન્ટને રૂ પંદર હજાર અને દરેક મેજરને રૂ દસ હજાર તથા દરેક કૅપ્ટનને રૂ પાચ હજાર એમ કાંઈક વહેંચણી થએલી!

કુર્ગના રાજાને એવી સદ્બુદ્ધિ થઈ કે તે પોતાનો અન્યાય રજુ કરવા ઠેઠ ઇંગ્લંડ ગયો ઇ સ ૧૮૫૨ મા એની એકની એક પુત્રી પણ સાથે હતી રાજાને બીજો તો કાંઈ ફાયદો ન થયો, પણ દીકરી વટલીને ક્રિશ્ચિયન થઈને કોઈ અંગ્રેજને પરણી, અને પોતે થોડાઘણા અતિ માનવાચક શબ્દો લૉર્ડ ડેલહાઉસી પાસેથી મૂગે મોએ સાભળી રહ્યો!— અલબત્ત, એણે પોતાનો કેસ રજુ કર્યો હતો અને એક પેપર પણ અંગ્રેજીમાં છપાવ્યુ હતુ

શિવાજી મહારાજની સાથે વિજાપુરના શાહને સંધિ કરવાની જરૂર પડી હતી તે વખતે વિજાપુર તરફથી શાહજીને સંધિદૂત તરીકે નક્કી કરવામા આવ્યા, પિતાને આવતા

સાભળીને શિવાજી તેમને મળવા ગયા સાથે માતા જીજાબાઈ તથા રાણી સાઇબાઈ અને સોયરાબાઈ પણ હતા શાહજી નજીક આવ્યા ત્યારે શિવાજીએ દડવત્ પ્રણામ કર્યા ઘણા દિવસે આખુ કુટુબ મળ્યુ પછી શાહજી પાલખીમા બેઠા ને આખો રસાલો આગળ ચાલ્યો પણ શિવાજી તો પિતાની પાલખી સાથે પગે પાળો જ ચાલ્યો આવતો હતો શાહજી માટે ખડા કરેલા મડપમા જ્યારે તેઓ પહોચ્યા ત્યારે શિવાજીનું હૃદય તો ક્યારનુ પિતાની પાસે બેચાર વાતો કરવા ઉત્સુક બની રહ્યુ હતુ પોતે જુવાનીમા શાહજીની આજ્ઞાનું ઉલ્લઘન કરી વિજાપુર સાથે લડાઈ કરી, શાહજી કેદ થયા ને તેને દુ ખ પડ્યુ એ પ્રસગની તેણે માફી માગી લીધી ઉગ્રમા ઉગ્ર સયમ ને વીરત્વ સાથે મળેલી આ નમ્રતા જોઈ ને શાહજી ઊભા થઈ ગયા અને શિવાજીને ભેટી પડીને બોલ્યા, ' માફી કોણ માગે ? હુ કે તું ? તે સ્વાતન્ત્ર્યની મૂર્તિ પહેલવહેલી કલ્પી ને તેને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું ' પછી પુના મુકામે બાપદીકરા વચ્ચે સંધિ થઈ વિજાપુર સરકાર તરફથી શાહજી ને શિવાજી તરફથી શિવાજી પોતે. શાહજી જીવે ત્યા સુધી વિજાપુર સાથે સધિ રાખવાનુ શિવાજીએ વચન આપ્યુ ને વિજાપુર સરકારે તેને સ્વતત્ર રાજા તરીકે કબુલ્યો બાપ સરકારી પેન્શનર, પણ દીકરો સ્વતત્ર રાજા

બાપદીકરો ત્યાથી કેટલાક કિલ્લા જોવા નીકળ્યા રાયરી પહોંચ્યા ત્યારે બાપે જોયુ કે આ સ્થળ દુર્ભેદ્ય છે તેણે શિવાજીને કહ્યુ કે ચારે તરફ ડુગરાથી વીંટાએલા આ સ્થળને કિલ્લાથી રક્ષિત કરી દે તો નમૂનેદાર કિલ્લો થાય

ગજગઢને બદલે આ જગ્યાને મુખ્ય સ્થળ બનાવવા જેવુ છે શિવાજીને બાપની અનુભવી સલાહ ગમી અને તેણે રાયરીનો રાયગઢ બનાવ્યો એ સ્થળને કિલ્લેબધી કરી મજબૂત બનાવવા માટે તેણે આબાજી સોનદેવને નીમ્યો તળેટીથી સો ફૂટ ઊંચે માતા જીજાબાઈનો મહેલ બન્યો જ્યારે કિલ્લાનું કામ પૂરું થયુ ત્યારે શિવાજીએ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે દરવાજા સિવાયના બીજા કોઈ પણ રસ્તેથી જો કોઈ પણ ગઢમા પ્રવેશ કરે તો તેને સોનામહોરની કોથળી અને સોનાનુ કડુ ભેટ મળશે ડુગરાની રજેરજ વાત જાણનાર એક મહારે આ બીડુ ઉપાડી લીધુ તેણે તો આ ડુગરના છાના રસ્તા, બોયરાં પગદડી ને એક ડુંગરામાંથી બીજામા ને બીજામાંથી ત્રીજામા ચાલ્યા જતા સંતાકુકડીના અનેક માર્ગો નાનપણના તોફાની જીવનમા જોઈ કાઢયા હતા શિવાજી મહારાજ અને મડળ ઊભુ હતું ત્યાથી એક ઘડીમાં તે અદશ્ય થઈ ગયો જોતજોતામા કોણ જાણે ક્યાથી તેણે કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો ને ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા તો સૌ જુએ તેમ કિલ્લાની ટોચ પર મહારે ચડાવેલો વાવટો દેખાયો

શિવાજી પાસે આવીને તેણે પ્રણામ કર્યા મહારાજે તેને ઈનામ આપ્યુ ને તે રસ્તાનું નામ ચોર દરવાજા પાડી તેને સુરક્ષિત દરવાજાથી રોકાવી લીધો

આ પછી એક વખત એક ગ્વાલણ રાયગઢમા આવેલી દૂધ વેચતી જાય ને ઠેકઠેકાણે ખોળી થતી જાય. રાત પડી ગઈ, દરવાજા બધ થઈ ગયા ને તે કિલ્લામા રોકાઈ પડી નાનું છોકરું ઘેર ટળવળતું હશે સાસુ રાહ

જોતા હશે, સસરાજી ઊંચાનીચા થતા હશે એવા વિચારમા રખારણ તો મૂઝાઈ ગઈ પણ દરવાજો કોઈ ખોલી આપે નહિ પરતુ ડુગરાના દૂધમલ બચ્ચા એમ કેદમા રહે? તો તો રખારણની જુવાની લાજે ના? એનુ નામ હીરાકણી હીરાકણીએ ખરેખર પોતાનુ તેજ બતાવ્યુ અધારૂ જામતા જિંદગીને જોખમે કિલ્લો ચડીને નીચે ઊતરી ગઈ, ઘરમા પહોચી ને રાત ઘેર ગાળી ત્યારે જ એને નિરાત થઈ

શિવાજી મહારાજને ખબર પડી હીરાકણીને બોલાવી 'રાત્રે તે કિલ્લામાથો રસ્તો કેવી રીતે કર્યો? કયાથી ઊતરી ગઈ હતી?'

'મહારાજ! અમે તો ડુગરાના બચ્ચા, અમને કાઈ ડુગરા રોકે કે? જુઓને, આ રસ્તેથી નીચે ઊતરી જવાય' કહેતા હીરાકણીએ કિલ્લા ઉપરથી જ્યાથી પોતે ઊતરી હતી તે રસ્તો શિવાજીને બતાવ્યો મહારાજે ત્યા બુર્જ બધાવી લીધો ને બુર્જનું નામ પાડયુ 'હીરાકણી'

એક હજાર હાથી, ત્રીસ હજાર ઘોડા ને ચૌદસો પાળેલા હરણ ઉપરાત વાઘ ભેંસ, કુકડા ને બાજ! ઇ સ ૧૫૮૯ની સાલમા મહાન અકબરના જમાનામા આવેલા ત્રણ અગ્રેજો ન્યૂબરી લીડઝ ને ફીચ આગ્રાનો આ વૈભવ જોઈને છક થઈ ગયા 'નામદાર જલાલુદ્દીન અકબર–ખભાતના રાજા' ઉપરનો રાણી એલિઝાબેથનો કાગળ લઈને નીકળ્યા હતા તો ચાર જણા–જૉન ન્યૂબરી, ફીચ, વિલિયમ

લીડ્ઝ અને જેઈમ્સ સ્ટોરી ઘણી મુશ્કેલીએ માંડમાંડ તેઓ હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા હતા પણ તેમાંનો જેઈમ્સ તો રહ્યો ચિત્રકાર, એટલે તેણે તો ગોવામાં કોઈ સુંદરીના મોહમાં ત્યાં જ ઘર કર્યું ફત્તેપુર સિક્રીમાં બાદશાહ અકબરનો દરબાર જોઈને લીડ્ઝનું મન પણ ચળી ગયું જાતે હતો હીરા માણેકનો વેપારી અને મોગલ દરબારમાં તો હીરા-મોતી-માણેકની છોળ ઊડે! એટલે એ પણ અકબર બાદશાહનો ઝવેરી બની ગયો રહેવા એક ઘર મળ્યું, નોકરી કરવા પાંચ ગુલામ મળ્યા, અને દરરોજનો ૭ શિલિંગ જેટલો મુસારો પણ મળ્યો આમ ચારમાંથી બે ઠર્યા, હવે પોતાને વતન હિંદની બધી વાત પહોંચાડવા માટે બે જ જણા રહ્યા ન્યૂબરી અને ફીચ તેમાંથી ન્યૂબરી લાહોરને રસ્તે પાછો ફરી કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ પહોંચી ત્યાંથી ફરતોફરતો બંગાળાના કિનારા પર આવવાનો હતો ને ફીચ બંગાળાના કિનારે એની રાહ જોવાનો હતો પણ ન્યૂબરીનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ

અંતે ઈ સ ૧૫૮૯માં એકનો ફીચ પોતાને દેશ જવા પાછો ફર્યો ૧૫૮૨નો તે નીકળેલો બરાબર નવ વર્ષે પોતાના દેશ માટે ઘણીઘણી નવી વાતો લઈને ઈ સ ૧૫૯૧માં ઈંગ્લંડને કિનારે તેણે પગ મૂક્યો ચાર જણા એક જ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા નીકળેલા તેમાંથી અંતે એક જણે દેશને જે આપવાનું હતું તે દેશને ચરણે ધર્યું, એણે એકલાએ પાછી મુસાફરી શરૂ કરી હશે-પોતાના ત્રણે મિત્રો ગુમાવીને-ત્યારે એના હૃદયમાં કેટલું મંથન ચાલી રહ્યું હશે?

શાહાનશાહ જહાંગીરે ઈંગ્લંડના રાજા જેઈમ્સ પહેલા ઉપર જે કાગળ સર ટૉમસ રોને આપ્યો તે અમદાવાદથી લખ્યો હતો અકબર બાદશાહના વખતમાં જે વાત ધીચે ઈંગ્લંડ પહોંચાડી તે વાત ઉપરથી મ૦ ટૉમસ રો હિંદમાં આવીને અંગ્રેજ વેપારીઓ માટે સગવડતા મેળવી ગયો સુરત એ અંગ્રેજ સત્તાનું બીજ બન્યુ એ મ૦ ટૉમસ રોના પ્રતાપે

રામશાસ્ત્રી મરાઠી સામ્રાજ્યના મહાન પુરુષોમાં ગણાય છે કૃષ્ણા નદી પર આવેલા એક નાનકડા ગામડા માહુલીમાં એમનો જન્મ થયો હતો પહેલા એ પેશ્વા નાનાજી બાજીરાવ પાસે તહેનાતમા રહેતા પણ એક પ્રસંગે પેશ્વાએ એને કોઈ કારણસર ઠપકો આપ્યો એટલે એણે નોકરી છોડી દીધી,–કદાચ એ ઠપકો એના અભણપણા માટે જ હશે રામશાસ્ત્રી બનારસ ગયા અને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસમાં ડૂબી ગયા ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે એની વિદ્વત્તા જોઈને પેશ્વાને ઘણી નવાઈ લાગી એની વિદ્વત્તા અને ચારિત્ર્યે સઘળા પર અજબ પ્રતાપ પાડચો માધવરાવ પેશ્વા એમને પિતાતુલ્ય માનતો એક વખત એવુ બન્યુ કે પંડિતોની શાસ્ત્રચર્ચા અને વેદાંતવિવેચન સાભળીને માધવરાવ શાસ્ત્રોક્ત અનુષ્ઠાનના કાર્યમાં પડી ગયો પેશ્વાને આવા શાસ્ત્ર પ્રમાણેના પૂજનવિધિમાં પુષ્કળ સમય ગાળતો જોઈ રામશાસ્ત્રીને ખેદ થયો માધવરાવનો સ્વભાવ આગ્રહી હતો એટલે એને સીધી શિખામણ આપવા જતા વખતે ઊંધુ વેતરાશે એમ શાસ્ત્રીને લાગ્યુ. એક દિવસ તો રાજનીતિના મહત્ત્વના કામ માટે

રામશાસ્ત્રી માધવરાવને મળવા ગયા ત્યારે માધવરાવ જપ જપાદિમાં એવા લીન હતા કે મળી શકાયુ નહિ બીજે દિવસે રામશાસ્ત્રીએ પોતાનું રાજીનામુ મોકલી આપ્યુ અને પોતે પણ કાશી વારાણસી જઈને ધ્યાનમગ્ન રહી તપસ્વી જીવન ગાળવા માગે છે એનુ કારણ એમા આપ્યુ માધવરાવને તરત પોતાની ભૂલ સમજાઈ અને શાસ્ત્રીજીને મળી ન શકાયુ તે માટે માફી માગી પણ રામશાસ્ત્રીએ તો કહ્યુ કે મળી ન શક્યા એ બાબતનો મને વસવસો નથી, પણ રાજા તરીકેના કર્તવ્યો સ્વીકાર્યા પછી આવુ બ્રાહ્મણજીવન શરૂ કરો છો એની જ મને તો ચિંતા થાય છે તમને બ્રાહ્મણ જીવન ગાળવાનું મન થયુ હોય તો રાજ્યધુરા કોઈ બીજા યોગ્ય માણસના હાથમા સોપી દઈ મારી સાથે ચાલી નીકળો એટલે આપણે બન્ને બ્રાહ્મણજીવન ગાળીશુ બીજે જ દિવસથી માધવરાવના જપજપાદિ અદશ્ય થઈ ગયાં અને એણે રાજ્યકાજમા લક્ષ આપવા માડયુ

નારાયણરાવ પેશ્વાનુ ખૂન થયા પછી રામશાસ્ત્રીના ચારિત્ર્યની ખરી ભવ્યતા ઝગકી ઊઠી જ્યારે રાઘોબાએ એમને પૂછ્યુ કે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત શુ હોઈ શકે ત્યારે શાસ્ત્રીએ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી શબ્દોમા જવાબ વાળ્યો "પ્રાયશ્ચિત્ત? અગ્નિમા બળી મરવુ એ એક જ એનુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેણે પોતાના ભત્રીજાને માર્યો એવા પેશ્વાની નોકરી મારાથી ન થાય. અને આમ કહીને એમણે તરત નોકરી છોડી દીધી

તે પછી નાનાફડનવીસે પોતાની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે શાસ્ત્રીજીને માનભેર બોલાવી મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગ્યા

સભાળવાની વિનતિ કરી હતી, ને તે પ્રમાણે તેમણે મૃત્યુ-પર્યંત એ હોદ્દાની તટસ્થતા જાળવી હતી કહેવાય છે કે નાનાને પણ, રામશાસ્ત્રીની નજરમા પોતે ઊતરી ન જાય માટે ચીવટ રાખીને તટસ્થતાથી કામ કરવું પડતું

નરકેસરી નેપોલિયન જે વખતે સેંટહેલીનામાં રાજકેદી હતો તે જ વખતે પેશ્વા બાજીરાવ બીજો પણ બિથુરમાં રાજકેદી હતો પણ એ બન્ને રાજકેદીના માનસ ને વર્તનમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર હતું. પેશ્વાને પોતાની સત્તા ખોયાનો કોઈ દિવસ પશ્ચાત્તાપ પણ થતો ન હતો દિવસોના દિવસ એક પછી એક સુખી સ્વપ્નની માફક એણે કાઢી નાખ્યા આવી વૃત્તિમાં સંન્યાસીની વિરક્તિ હતી એમ કોઈ માની ન બેસે માટે એનું થોડુંક જીવનચરિત્ર તપાસી લેવાની જરૂર છે.

બિથુરમાં લગભગ ૭ માઈલના ઘેરાવાનો પ્રદેશ બાજીરાવના રહેઠાણ માટે નિર્માણ કર્યો હતો. નર્તકીઓ, ગવૈયા, મલ્લ, ખેલાડી, જાદુગર એક પછી એક ત્યાં આવ્યા જ કરતા એને વિલાસ અને વૈભવના કરતા વધારે આનંદ કોઈ ને કાંઈ આપી દેવામા આવતો. ગ્વાલિયરથી, અલ્લાહાબાદથી, દક્ષિણમાંથી બનારસમાથી ભૂખ્યા શાસ્ત્રીઓનાં ટોળા બાજીરાવને ત્યા આવ્યા જ કરતાં. પૂનામા એ પાચ સ્ત્રી પરણ્યો હતો અને બિથુરમાં રહ્યા પછી બીજી વધુ પાંચ પરણ્યો ! એક બે નહિ પણ લગભગ વીસ વર્ષ એણે બિથુરમા ગાળ્યાં, પણ એ સઘળો સમય કયા ગયો એની પણ બાજીરાવને ખબર પડી નથી !

માત્ર સુંદર રીતભાત–બીજાને પ્રસન્ન કરવાની સુંદર રીતભાત અને બીજુ કાંઈ જ નહિ—નઈએ તો, સર જેઈમ્સ મૅકિન્ટૉશે નોંધ્યુ છે કે, નેપોલિયન પહેલો, બાજીરાવ બીજો અને જ્યૉર્જ ત્રીજો એ ત્રણે એ બાબતમા સમાન હતા, અને તેમા પણ બાજીરાવનો નબર પહેલો હતો !

બાજીરાવ લગભગ ૮૦ વર્ષે ઇ સ ૧૮૫૧મા મરણ પામ્યો એક વખત એણે કપની સરકારને છ લાખ રૂપિયા વ્યાજે પણ ધીર્યા હતા અને શીખ વિગ્રહ વખતે તો પોતાને ખર્ચે બે રેજીમેન્ટ પણ તૈયાર કરાવીને કપની સરકારની મદદમાં મોકલી હતી

નેપાળનો અર્થ 'ને' નામના મુનિથી રક્ષિત એવો છે મહાભારતના પ્રખ્યાત યુદ્ધમા નેપાળનો રાજા પાડવોને મદદ કરવા ગયાનો ઉલ્લેખ છે અશોકે નેપાળ જીત્યું ત્યારે ભગવાન બુદ્ધ તરફની ભક્તિથી પ્રેરાઈને તે ભક્તિભાવે નેપાળમા આવેલો અશોકની પુત્રી ચારુમતી ત્યાના રાજા સાથે પરણી હતી અને અત્યારે નેપાળમા લલિતપટ્ટન છે તે તેનું વસાવેલુ છે 'નેપાળના ગુરખા' એવી માન્યતામા થોડીક ભૂલ છે નેપાળના મૂળ રહેનારા 'નેવાર' છે ગુરખા નામે ત્યા એક ગામ છે અને એની આસપાસના રહેનારા જ ગુરખા કહેવાય છે નેપાળની કારીગરીમા ઊંચા પ્રકારની આર્ય સંસ્કૃતિની છાયા છે મત્સ્યેન્દ્રનાથ એક વખત નેપાળના રાજગુરુ હતા અને હજુ પણ ત્યા તેમની રથયાત્રા નીકળે છે ઇ સ ૧૪૦૮ સુધી મત્સ્યેન્દ્રનાથની ત્યા પૂજા પણ

યતી અને તેમનું મંદિર હતું. આજે ધરતીકંપથી એ મંદિર નાશ પામ્યું છે.

સ્વદેશી માલને વિદેશમાં ખપાવવાની યોજના છેક ચન્દ્રગુપ્ત અને તે પહેલાંના કાળની ચાલી આવે છે. ચાણક્ય એવા કામ માટે એક ખાસ અધ્યક્ષ–પણ્યાધ્યક્ષની નિમણુક કરવાનું સૂચવે છે. પણ્ય અને પ્રતિપણ્ય–પરદેશમાં વેચવાનો માલ અને પરદેશમાંથી લેવાનો માલ, એ બન્નેના મૂલ્યની તુલના, સડક–કર, ગાડીભાડું, છાવણીનો કર, નૌકાભાડું, ભયપ્રતિકાર (વીમો) એ બધાંનો બરાબર મેળ કરીને શુદ્ધ લાભ મળે તો જ એનો વેપાર કરવાની ચાણક્ય સલાહ આપે છે. જે દેશો સાથે એવો વેપાર કરવાથી શુદ્ધ લાભ મળે તે દેશો સાથે જ પણ્યાધ્યક્ષે એવા વ્યાપારની ગોઠવણ કરવી. રાષ્ટ્રને નુકસાન કરવાવાળો માલ અથવા જેમાંથી કાંઈ ફળ ન મળે એવો માલ બજારમાં વેચવા દેવાની મના હતી, તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપકારક એવા માલ પર 'શુલ્ક' માફ હતું.

સમ્રાટ્ અકબરનો મંત્રી અબુલ ફઝલ ભારે વિદ્વાન પુરુષ હતો. પંદર વર્ષનો થતાં સુધીમાં તેણે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથો વાંચી નાખ્યા હતા; અને વીસ વર્ષનો થતાં તો તેણે પોતાનું શાન્ત સાહિત્યજીવન શરૂ કરી દીધું હતું. એક વખત એવું બન્યું કે ભાગ્યે જ મળી શકે તેવું એક પુસ્તક અબુલફઝલના હાથમાં આવ્યું પણ તેના દરેક પાનાનો અરધોઅરધ ભાગ બળીને નાશ પામ્યો હતો

અબુલફઝલે પ્રથમ તો બળી ગએલા ભાગના છેડા પર નવા કોરા કાગળ ચોડી દીધા તે પછી પુસ્તક વાચવાનું શરૂ કર્યું ઘણી વખત વાચ્યા પછી, ને પુખ્તો વિચાર કરીકરીને અબુલફઝલ અધુરો ભાગ પુરો કરતો ગયો કેટલીક વખત ગયા પછી અચાનક આ પુસ્તકની બીજી નકલ એક જગ્યાએથી મળી આવી અબુલફઝલે પુરૂં કરેલું પુસ્તક લગભગ આ પુસ્તક જેવુ જ હતું ને કેટલીક જગ્યાએ તો વિચાર, શબ્દ, શૈલી ને વાક્ય પણ બધા જ તેના જેવા હતાં! અબુલફઝલના અભ્યાસની એકાગ્રતા એના હરીફને હફાવે તેવી હતી

જહાગીરનો સ્વભાવ અત્યંત ન્યાયપ્રિય હતો એના વખતમા હૉકિન્સ નામનો એક સાહેબ આ દેશમા આવ્યો હતો સુરતમાં ત્યાંના સ્થાનિક અધિકારીઓએ એને પરદેશી જાણી ખુબ હેરાન કર્યો હૉકિન્સ આ વાતની ફરિયાદ કરવા દિલ્હી ગયો તેના મનમાં એમ હતુ કે આવડી મોટી શહેનશાહતમા, જ્યા સુરત અને દિલ્હી વચ્ચે ૭૦૦-૮૦૦ માઈલનું અંતર છે ત્યા આવા સાધારણ જુલમના પ્રસંગો પર કોણ લક્ષ આપતુ હશે? પરતુ જ્યા તે જહાગીરને મળ્યો ત્યા તેને ખબર પડી કે જહાગીરને સુરતની વાતની તલેતલ બાતમી મળી ગઈ હતી ને તેણે તરતજ તે વિષે ન્યાય પણ આપ્યો હતો!

હૉકિન્સે લખ્યું છે કે કોઈ પણ અધિકારી પ્રજાને અન્યાય આપે છે એવી ખબર જહાગીરને પડતી કે તરતજ તે અધિકારી ગમે તેવડો મોટો હોયતોપણ તેનો ઘડોલાડવો કૂટાઇ જતો!

સર ટૉમસરોએ જહાંગીર વિષેની રજેરજ હકીકત આપી છે જહાંગીરને દ્રાક્ષ નારંગી ને અંજીર પર પ્યાર હતો, ને પાછળથી ગુજરાતની મુસાફરી કર્યા પછી, તેને ગુજરાતના ખીચડી ને બાજરીનો રોટલો ભારે પસંદ પડયા હતા ટૉમસરોએ લખ્યુ છે કે જહાંગીર ચિત્રકલાનો શોખીન હતો એક વખતે જહાંગીરે રો પાસે એક સુદર ચિત્ર જોઈ તેની માગણી કરી પણ પોતાના એક મૃત્યુ પામેલા મિત્રનુ તે ચિત્ર હોવાથી, રો આપવાને ખુશી ન હતો. જહાંગીરે તે ચિત્રની નકલ કરાવવા માગી લીધુ નકલો થઈ રહ્યા પછી બધા ચિત્રો પાસે પાસે મૂકી જહાંગીરે રોને તેનું મૂળ ચિત્ર ઓળખી કાઢવાનું કહ્યું. રો મહા મુશ્કેલીથી પોતાનું ચિત્ર ઓળખી કાઢી શક્યો.

જહાંગીરના હસ્તાક્ષર સુદર હતા, અને તે હજી પણ બાકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયબ્રેરીમા સાચવેલા છે. જહાંગીરે પોતે પણ કાશ્મીરના કુદરતી દેખાવના કેટલાક સુદર ચિત્રો દોર્યા છે.

બાંકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયબ્રેરી એ એક મનુષ્યના સ્વાત્માર્પણનુ ફળ છે

ખાન બહાદુર ખુદાબક્ષ બિહાર પ્રાંતમા ચા(છા)પરા નામે ગામમા જન્મ્યા હતા તેમના પિતા મહમ્મદબક્ષ બાકીપુરમા વકીલ હતા ખુદાબક્ષે પણ પિતાનો જ ધધો હાથ લીધો ખુદાબક્ષની યાદશક્તિ અદ્ભુત હતી મહમ્મદ બક્ષ ફારસી

અને અરબ્બી ભાષાના સારા વિદ્વાન હતા જ્યારે તે મરણ પથારી પર પડયા, ત્યારે તેમણે ખુદાબક્ષ પાસેથી વચન લીધું કે તેણે બાંકીપુરમાં એક સુંદર પુસ્તકાલય બંધાવવું, ને તેમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભેગા કરવા. ખુદાબક્ષે મરતા પિતાને આ વચન આપ્યું, ને તે આખી જીંદગીભર મહેનત કરીને પાળ્યું.

ખુદાબક્ષને પિતા તરફથી આશરે ૧૫૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો વારસામાં મળ્યા હતા. ખુદાબક્ષે તે વધારીને ૫૦૦૦ નો સંગ્રહ કર્યો. તેમાંનાં ત્રણ હજાર પુસ્તકોની કીંમત જ અઢી લાખ રૂપીઆ અંકાઈ હતી ! ખુદાબક્ષે, પિતાને આપેલા વચન પ્રમાણે એ પુસ્તકસંગ્રહ માટે એંશી હજાર રૂપીઆની કીંમતે એક મકાન પણ બંધાવ્યું કુટુંબની અસંત સાધારણ સ્થિતિમા ખુદાબક્ષે રજ પણ આનાકાની વિના પિતાની છેલ્લી ઇચ્છા પૂરવા વચન આપ્યું અને આખી જીંદગીની કમાણી તેની પાછળ હોમીને અંતે તે પાળ્યું પણ ખરૂં

પિતૃભક્ત ખુદાબક્ષના આ સંગ્રહ તરફ એક વખત અકસ્માત ઈશ્વરે પણ મદદનો હાથ લંબાવ્યો હતો તેના પિતા મહમદ બક્ષ પાસેથી પટણાના જજ્જ મિ. જે. બી. ઇલીઅટે એક દુર્લભ પુસ્તક વાચવા લીધેલું પાછળથી મિ ઇલીઅટે તે પુસ્તક માટે જે માગે તે કીંમત આપવાનું કહી, પુસ્તક પાછું આપવાની ના પાડી મહમ્મદ બક્ષને આથી બહુ ખોટું લાગ્યું, પણ તે કાંઈ બોલ્યા નહિ. મિ ઇલીઅટ જ્યારે નોકરી પરથી ફારક થયા, ત્યારે તેમણે પોતાના

સઘળા ઉપયોગી હસ્તલિખિત ગ્રંથો કેટલીક પેટીઓમાં ભરીને ઈંગ્લંડ રવાના કર્યા, અને નકામા પુસ્તકોની એક પેટી ભરીને તે પટણામાં જ લીલામથી વેંચવા મુકી દીધી. દૈવયોગે તેણે મહમ્મદ બક્ષ પાસેથી વાંચવા લીધેલું પેલું દુર્લભ પુસ્તક પણ તેમાં જ રહી ગયું ! એટલું જ નહિ પણ બાદશાહ શાહજહાંના હસ્તાક્ષરવાળું 'મજલીસે ખામસા' નામનું એક બીજું હસ્તલિખિત પુસ્તક પણ આ નકામા લીલામથી વેચવાનાં પુસ્તકો ભેગું પડી રહ્યું ! લીલામમાં એ સંગ્રહ મહમ્મદ બક્ષના હાથમાં આવ્યો ! તેને પોતાનું મૂળ પુસ્તક તો મળ્યું જ; પણ સાથે વ્યાજમાં 'મજલીસે ખામસા' પણ આવ્યું !

મિ. ઈલીઅટને ઠેઠ ઈંગ્લંડ પહોંચ્યા પછી આ વાતની ખબર પડી. પણ પછી તો ધુંવાપુંવા થાય એટલું જ.

રાજકુમાર ખુશરૂના બળના વખતે જહાંગીરે કેટલીક અઘટિત વર્તણૂક ચલાવી હતી પોતે જુવાનીમાં બળવો કર્યો ત્યારે અકબરે કેટલી માયાથી તેને વશ કર્યો હતો એ જહાંગીરે સંભાર્યું હોત તો એના ચારિત્ર પર આ કલંક ન આવત. ખુશરૂના મિત્રો તથા સૈનિકોમાંના ઘણાને શૂળી પર ચઢાવવામાં આવ્યા અને ત્યાં આગળથી ખુશરૂને હાથી પર બેસારી પસાર કરવામાં આવ્યો, કે જેથી તે પોતાના મિત્રોની અવદશા જોઈ શકે. ખુશરૂના કોમળ અંતઃકરણ પર આ ક્રૂર દશ્યની એવી છાપ પડી ગઈ કે તે ત્યારપછી ઘણા દિવસો સુધી હમેશા રોયા જ કરતો !

તેના સુંદર ચહેરા પર શોકની એવી તો ઘાટી રેખાઓ આવી ગઈ કે તે મરણ સુધી ભુસાઈ નહિ.

આ જ અરસામાં જહાંગીરે શીખોના ગુરુ અર્જુન સીંગને પણ કેદની શિક્ષા કરી હતી

શીખ ગુરુ રામદાસનો સૌથી નાનો પુત્ર તે ગુરુ અર્જુનસીંગ તેની યોગ્યતા જોઈ પિતાએ તેને ગુરુની ગાદી આપી હતી અર્જુનના મોટા ભાઈ પૃથુચંદથી આ વાત સહન થઈ શકી નહિ તેથી તેણે અર્જુનનો દ્વેષ કરવા માંડયો પૃથુની સ્ત્રી પણ અદેખા સ્વભાવની હતી એટલે આ દ્વેષ વધી ગયો ચંદના એક અમલદારે પોતાની પુત્રી સાથે ગુરુ અર્જુનના પુત્રના લગ્નની માગણી કરેલી તેની અર્જુને ના પાડેલી તેથી તે અમલદાર પણ ગુરુનો શત્રુ બન્યો ગુરુ અર્જુનસીંગ તો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પરોપકારનાં કાર્યોમાં નિમગ્ન રહેતા એટલામાં ખુશરૂનો બળવો થયો તે વખતે ગુરુએ દયાથી ખુશરૂને અત્યંત મુશ્કેલીમાં જોઈ મુસાફરી કરવા માટે થોડી પૈસાની મદદ કરી જહાંગીરે તે પરથી ગુરુને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યુ કે તમે મારા દુશ્મનને મદદ કરી તે ઠીક કર્યું નથી ગુરુએ કહ્યુ કે હું ધર્મગુરુ છુ ને હિન્દુ મુસ્લીમ મિત્ર કે દુશ્મન સૌને સમાન ગણવા એ મારો ધર્મ છે ખુશરૂએ તમારી સામે બળવો કરેલો માટે મે મદદ આપી નથી પણ તેની દયા આવવાથી મે મદદ આપી છે

જહાંગીરે ગુરુને બે લાખ રૂપીઆ દંડ કર્યો પણ ગુરુએ કહ્યુ મારી પાસે જે પૈસા છે તે તો નિરાશ્રિતો

અનાથો ને મુસાફરો માટે છે તમને પૈસાની જરૂર હોય તો તમે લઈ શકો છો, પણ જો દંડ તરીકે પૈસા માગતા હો તો એમાથી એક કોડી પણ નહિ મળે હું સત્ય અને ધર્મની શોધ કરનાર મુસાફર છે, અને તે શોધમા આ દેહ પડી જાય તો તે મારુ અહોભાગ્ય માનીશ!''

બાદશાહ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો પછી એક અધિકારીએ ગુરુને જણાવ્યુ કે દંડ ભરો, નહિ તો કેદમા જાઓ તેના શિષ્યોએ દંડના પૈસા ભરવા તૈયારી કરી, પણ ગુરુએ સત્ય માટે સંકટ સહન કરવાનો પોતાનો ધર્મ ચુકવાની ના પાડી

જહાગીર પાસે આ વાતને ગભીર રૂપ આપનારા અધિકારીઓએ ગુરુનો પ્રાણ લીધો ત્યારે જ જંપ્યા

તેમણે ગુરુને કેદમા અત્યત દુખ આપ્યુ પણ ગુરુએ તે બધુ મુગે મોએ સહન કર્યું ને એક દિવસે નદીએ ન્હાવા ગયા ત્યા પોતાનુ શરીર નદીને સમર્પણ કર્યું!

૧૮૫૭ના બળવાનો મુખ્ય સંચાલક એક મુસલમાન મૌલવી હતો તેનું પુરૂ નામ અહમદુલ્લા ઔધમા આવેલા ફૈઝાબાદનો એ રહેવાશી હતો તે ઉંચો કદાવર ને પાતળો મજબુત માણસ હતો તેણે એક નવી રીત શોધી તે દ્વારા બધા બળવાખોરોને નિયમિત ખબર પહોચાડવાની હિમ્મત કરી હતી બળવો થયા પહેલા તે આગ્રા દિલ્હી મીરત ને કલકત્તા સુધી ફરી સૌને ગુપ્ત રીતે મળી સમાચાર આપી આવ્યો હતો પોતાની મુસાફરી દરમીઆન તેણે

ચપાતી (રોટલી) મારફત ખબર ફેલાવવાની પ્રથા શોધી કાઢી ચપાતી એક માણસ બીજા માણસને મહેલ્લાથી આપી શકે અને તેના શામ હોવાનું કોઇને પણ મરણ ખબર નહિ આ ચપાતી દ્વારા દરેક માણસને તૈયાર રહેવાની સુચના મૌલવીએ પહોચાડી હતી નાના સાહેબ ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને આ મૌલવી સાહેબ એ ત્રિપુટીએ લખનૌમા મળી બધી વ્યવસ્થા પ્રથમથી કરી રાખી સમાચાર ફેલાવ્યા હતા ને સમય આ તે તરત જ બળવો થયો

આરંગઝેબનો એક સરદાર અમીરખાન બાવીસ વર્ષ સુધી અફઘાનિસ્તાન જાળવી રહ્યો હતો એના મૃત્યુના સમાચાર દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે બાદશાહ મુઝાયો આર્શદ ખાન નામે તે પ્રદેશનો એક વખતનો અનુભવી વઝીર એ વેળા દિલ્હીમા હતો બાદશાહે તેને બોલાવી કહ્યુ અમીરખાન મરણ પામ્યો છે હવે અફઘાનિસ્તાનમા હજાર મુશ્કેલીઓ જાગશે માટે કઈ રસ્તો કાઢવો જોઈએ ' આર્શદખાને કહ્યુ કે અમીરખાન તો જીવે છે કોણ કહે છે અમીરખાન મરણ પામ્યો છે?

ઔરંગઝેબે અફઘાનિસ્તાનથી આવનો કાગળ બતાવ્યો આર્શદખાને કહ્યુ વાત તો સાચી લાગે છે પણ અમીરખાનની સ્ત્રી સાહીબજી જ ખરી રીતે અફઘાનિસ્તાન સાચવી રહી છે માટે તે જીવે છે ત્યા સુધી વાંધો નહિ આવે।

અમીરખાનનું મૃત્યુ પહાડો અને ખીણોમા થયુ હતુ તે વખતે સાહીબજી તેની સાથે હતી તેણે અમીરખાન

જેવા દેખાતા એક માણસને તેનો વેષ પહેરાવીને પાલખીમાં કાચના બારણાની પાછળ બેસાડી રાખ્યો અને ઝપાટાબંધ રાજધાની તરફ પાછા ફરવાનો હુકમ કાઢયો. રસ્તામાં પોતે હમેશા લશ્કર તપાસતી જ્યારે સૌ રાજધાનીમા પહોચ્યા ત્યારે જ ખબર પડી કે અમીરખાન તો મૃત્યુ પામ્યો છે!

અફઘાન લોકો તેને દીલાસો દેવા આવવા લાગ્યા, ત્યારે સાહીબજીએ તેમને કહ્યુ કે 'બાદશાહી સુબાને મરેલો સમજી તમે હવે તોફાન મચાવતા નહિ. નહિતર, તમને લડાઈનું આમત્રણ આપું છું. પણ સ્ત્રીના હાથથી માર ખાવામાં તમારી શોભા નથી!'

અને ઔરંગઝેબે મોકલેલો નવો સુબો બે વર્ષે આવ્યો ત્યા સુધી સાહિબજીએ ખરે જ, કુશળતાથી અફઘાનિસ્તાનનું રાજતંત્ર ચલાવ્યુ.

સમરકંદ ને બલ્ખના મુલ્કમશહૂર મેદાનોમાં, સાહસ અને શૌર્ય માના દૂધની સાથે જ બાળની રગેરગમાં જાય છે. એક વખત ઔરંગઝેબ ત્યાંના લોકો સામે યુદ્ધમાં ઘુમતો હતો તેના કેટલાક ઘોડેસવારો એક નાના ગામડામાં લૂટફાટ કરતા હતા. એટલામાં એક ડોશીએ કહ્યુ, 'બેટા! જો જીવવાની આશા હોય તો ચાલ્યા જાઓ. મારી દીકરીઓ બહાર ગઈ છે તે જો આવી પહોચશે તો તમારા બાર વાગી જશે! પણ સાંભળે કોણ? તેમણે તો ડોશીને માથે ઉપાડી ને લુંટનો સામાન લઈ આગળ ચાલ્યા ઘોડે

દૂર ગયા ત્યા ડોશીએ ફરી કહ્યુ, ‘હજી પણ કહું છુ કે તમારો જાન બચાવો, મારી દીકરીઓ આવે છે ’

થોડીવારમા તો હાથમા કામઠા ને ખભે તીરના ભાથાવાળી તાર્તાર કુમારિકાઓ ઘોડા પર આવી પહોચી જ્યારે તીરોના સપાટાથી સૈનિકો વીંધાઈને પડવા લાગ્યા, ને મોગલોના તીર તો કામઠે પણ પહોચે નહિ એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે મોગલો બધી લુંટ એમ ને એમ પડતી મૂકી રવાના થઈ ગયા

શાહજહાનનો વડો શાહજાદો દારા, ઔરંગઝેબના હાથથી હારીને ઈરાન તરફ નાસી જવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો સિંધુ નદી ઉતરીને બલુચિસ્તાન તરફથી ઈરાનમા જવા માટે હવે તો તેની સાથે ફક્ત ગણ્યાગાંઠ્યા બસો ત્રણુસો વિશ્વાસપાત્ર નોકરો જ હતા, એટલામા અચાનક દારાના મનમાં એક વિચાર સ્ફુર્યો બોલનઘાટથી માત્ર પાચ માઈલ દૂર દાદરમાં જીવણખાન પઠાણની રાજધાની હતી બાદશાહ શાહજહાને, એક વખત જીવણખાનને કોઈ ભયંકર અપરાધ માટે દેહાત દડની સજા કરેલી તે વેળા દારાએ વચ્ચે પડી તે માફ કરાવી હતી આ પ્રસગ સભારી દારા, પોતાની સ્ત્રી નાદીરાબેગમ તથા બે શાહજાદીઓ અને સૌથી નાના પુત્ર સિપેહશિકોહ સાથે ત્યા જવા તૈયાર થયો બેગમ અને ત્રણુ છોકરા આ નિશ્ચય સાભળી બોરબોર પાણીએ રોયા ને ત્યા ન જવા દારાને વારવાર વીનવ્યો પરંતુ દર ક્ષણે પાછળ લશ્કરના ભણકારા વાગતા હતા, ને

દરેક પળ જીવનની છેલ્લી પળ જેવી અમૂલ્ય હતી સૌના આસુ વ્યર્થ ગયા, ને દારાને પણ આ ઘડીએ, કોણ જાણે કેમ, ઇરાન જવા કરતાં આ પઠાણને આશ્રયે જવુ વધારે સહીસલામતી ભરેલુ લાગ્યુ

જીવણખાન પઠાણે પ્રથમ તો દારાને બહુ સારો આવકાર આપ્યો પણ સોનૈયાથી લાદેલા ખચ્ચરો દારા સાથે છે, ને તેના રક્ષણ માટે માત્ર ત્રણસો માણસો છે એ જોઈ, પઠાણને પાછળથી દુર્બુદ્ધિ સુઝી થાક, ભુખ ને ને ઉજાગરાથી સૌ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહ્યા હતા, એટલે જેવા પથારીમા પડયા કે તરત ઘસઘસાટ ઉંઘી ગયા રાત્રે જીવણખાન પઠાણ દારાના તબુમા પેઠો પ્રથમ તો અંગરક્ષકોને ઠાર કર્યા, બાળક છતા બાદશાહી લોહીનો નાનો શાહજાદો સિપેહશિકોર ગરબડાટથી જાગી ઉઠયો, ને જાગતા જ તીરકામઠાથી ત્રણ ચાર જણને ઠાર કર્યા શાહજાદાની કારમી ચીસથી દારા જાગી ઉઠયો તે વખતે સિપેહશિકોરને બાધી લેવામા આવ્યો હતો આખી મોગલ શહેનશાહતને પોતાના બુદ્ધિબળથી ચકિત કરનાર સમ્રાટ અકબરનો વશજ એક તુચ્છ જાગીરદાર પાસે નિશ્વાસ નાખતો ઉભો હતો તેનામા અત્યારે પોતાના વ્હાલા પુત્રને પણ છોડાવવા જેટલુ બળ ન હતુ સમય કેવો દગાખોર છે!

જીવણખાન તેમને કેદ કરી દિલ્હીમા ઔરગઝેબ પાસે પહોચાડી આવ્યો દારાને અને તેના શાહજાદાને એક ઘરડા દુબળા હાથી પર બેસાડી માત્ર એક હલકી શાલ

ઓઢાડી આખા દિલ્હીમા ફેરવવામા આવ્યા ! દિલ્હીના મહોલ્લે મહોલ્લામાથી સ્ત્રીઓ અને બાળકોના રૂદનના સ્વર સભળાતા હતા ફકીરો અને ગરીબો પોતાના પરમ પ્રિય શાહજાદાને આ અવસ્થામાં જોઈ હૈયાફાટ રોતા હતા અને આખા શહેરમા સર્વત્ર ભારે ગમગીની ફેલાઈ ગઈ હતી

હયદરાબાદ નામે દારાની પ્રિય વાડી તરફ આ સરઘસ ફર્યું ત્યારે એક ગરીબ ભીખારીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાથી નબળી પડેલી આખે હાથ ધરીને ઉંચુ જોયુ પોતાના હમેશના દાતા સખીદિલ શાહજાદા દારાને તેણે નીચે મોએ એક ગંદા હાથી પર બેઠેલો જોયો દુખની એક ભારે હાય મારી તે બોલ્યો, 'ઓ શાહાનશાહના શાહનશાહ ! આજે તારી આ અવસ્થા જોઈને હૈયુ ફાટી જાય છે તે આ રસ્તે હમેશા ગરીબોને નવાજ્યા છે કાળ કેવો ક્રૂર છે કે આજે એ ગરીબનવાજને જોઈ ને મારા મોમાંથી ધન્યવાદ સરવાને બદલે આખમાથી આંસુ વહે છે !'

આ શબ્દો દારાના કાનપર સ્પષ્ટ રીતે અથડાયા તેનું નીચે નમેલુ મો જરાક ઉંચુ થયુ ફકીરને જોઈ રહ્યુ ને જુની પિછાન તથા કરલા ઉપકારોની સુખદ યાદથી આટલા સકટમા પણ તેના મોં પર સ્વર્ગીય સ્મિત ઝળકયુ તેનો હાથ જરા ઉચો થયો ને ખલાપઞ પાછળ પડયો

બીજી જ ક્ષણે શાહજાદા દારાનું ખુલ્લુ શરીર દિલ્હીના આકરા તાપમા તપતુ દેખાયુ તેના શરીર પરની મેલી શાલ ગરીબ ફકીરના મોને ઢાકી રહી હતી ! ફકીરે શાલ

ખસેડી દૂર ચાલ્યા જતા હાથી તરફ જોયુ તો શાહજાદાનું માથું પાછું છાતી પર ઝૂકી ગયુ હતુ.

મોગલ શહેનશાહ મહમ્મશાહ જ્યારે દિલ્હીની ગાદી પર હતો ત્યારે મેવાડની ગાદીપર રાણો સગ્રામસિંહ હતો. તે રાણાએ મેવાડનું ગૌરવ ફરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, મેવાડમાં રાણાના જુદા જુદા ખાનગી ખર્ચ માટે જુદી જુદી જમીનની ઉપજ પહેલેથી જ તે ખાતે રાખવામાં આવે છે. આ જમીનને 'ધુઆ' કહે છે. એક વખત એવું બન્યું કે રાણાજીએ પોતાના ખાનગી ખર્ચમાથી એક 'ધુઓ' કમી કર્યો. ત્યાર પછી થોડા દિવસે રાણો જમવા બેઠેલા, ત્યાં ભાણામાં દહીં મુકવામા આવ્યું હતું, પણ સાકર મુકેલી નહિ. આ માટે રાણાજીએ પોતાના નોકરને ઠપકો આપ્યો ત્યારે નોકરે જવાબ વાળ્યો કે 'મહારાજ! મંત્રીજીએ આપની આજ્ઞાથી, સાકરને માટે જે 'ધુઓ' હતો તે રાજ્યમાં ભેળવી દીધેલો છે!'

'ઠીક' એટલું જ બોલીને રાણાજીએ ભોજન કરી લીધું. પણ રાજ્યમાં મળી ગયેલું પોતાનું ખાનગી ખર્ચ પાછું મેળવવા એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો; નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં દિલ્હીની ગાદીપર કમનસીબ મહમ્મદશાહ હતો. તે વખતે દિલ્હીનો રાજમુગટ ડગમગુ થતો હતો. દક્ષિણ હયદરાબાદમા નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે પોતાની

સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી હતી અને અયોધ્યામા સાદતખા નામે સરદારે સ્વતંત્ર નવાબી સ્થાપી હતી મહમ્મદશાહ બહુ નબળો એટલે તેની પાસેથી વજીરપદ મેળવવા માટે આ બંને સરદારો વચ્ચે સ્પર્ધા થઈ રહી હતી એ વખતે ખબર મળ્યા કે નાદિરશાહ દિલ્હી પર આવે છે લોકોમા આ ખબર ફેલાતા જ નાસભાગ શરૂ થઈ સૌ સરદારો પણ નાસવા લાગ્યા પરંતુ સાદતખા ને નિઝામ બંને મહમ્મદશાહ ની મદદે આવ્યા પણ એ બંનેમાંથી સાદતખાએ તો માત્ર દેખાવ જ કર્યો હતો નાદિરશાહને આમંત્રણ કરનાર તે પોતે જ હતો ઘરના કજીઆમા આ પ્રમાણે બીજાને ન્યાયાધીશ નીમવાથી જે ભારે બૂરૂ પરિણામ આવ્યુ તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કર્નાલ પાસે થએલા યુદ્ધમા મહમ્મદશાહ હાર્યો ને નિઝામની મદદથી નાદિરશાહ સાથે સંધિના સંદેશા ચલાવ્યા, અને સંધિ પર સહી પણ થઈ ગઈ પરંતુ નિઝામને મળેલા આ માન માટે સાદતખાના મનમા ખટકો રહી ગયો તેણે સમય જોઇ અતિ નિંદ્ય કામ કર્યું નાદિરશાહને તેણે છુપી રીતે જણાવે કહ્યુ કે આપને જે અઢી કરોડ રૂપીઆની રકમ આપવાની નિઝામે ઠરાવી છે તે તો પોતે એ એકલો જ આપી શકે એટલો માલદાર છે બાકી દિલ્હીની તીજોરીમા તો અઢળક દોલત ભરી છે!'

થઈ રહ્યું બીજે દિવસે નાદિરે મોગલોના ખજાનાની ચાવી માગી મહમ્મદશાહ લાચારની જેમ બેસી રહ્યો ને છેક અકબરના વખતથી ભેગી થએલી મોગલ શહેનશાહતની બધી સમૃદ્ધિ નાદિરના હાથમા આવી આ રકમ ૪૦ કરોડ

જેટલી ગંજાવર હતી! અને ત્યારપછી બીજે દિવસે દિલ્હીમાં લૂંટ ચાલી આખા દિલ્હી શહેરમા પથરની માફક માણસનાં મુડદાં રખડવા લાગ્યા અને લોહીના પ્રવાહથી શહેરના રસ્તા ભરાઈ ગયા દિલ્હી પર આ જુલમ થતો જોઈ શહેનશાહ મહમ્મદશાહનું દિલ ચુરેચુરા થઈ ગયુ. પણ તેનામા તેજ રહ્યુ ન હતુ. નાદિરશાહ આ બધો સમય બડાબઝારની રકમ–ઉદ્દૌલા નામની નાની મસ્જીદમાં બેસી ચુપચુપ બધું જોયા કરતો હતો. મહમ્મદશાહ ત્યાં ગયો, ને પોતાનું માથું નમાવીને છાનોમાનો ઉભો રહ્યો એની આખમાથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતા, ને તે વારંવાર 'મારી રયતના જાન બચાવો' એમ પ્રાર્થના કરતો હતો. નાદિરશાહે જ્યારે એ 'કત્લે આમ' બધ કરવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે એક લાખ ને વીસ હજાર માણસો મરણ શરણ થઈ ચૂક્યાં હતાં!

જે માણસ આ વિનાશનું મૂળ હતો તે દેશદ્રોહી સાદતખાને પણ નાદિરે અપમાન કરી કાઢી મૂક્યો. તે જ રાત્રે સાદતખા ઝેરનો પ્યાલો પીને સુતો!

પરદેશીની સોડનો આધાર લઈ, પોતાના દેશ પર જુલમ કરાવનાર દરેક મનુષ્ય આવી રીતે કમોતે મર્યાના ઘણા ઉલ્લેખ ઈતિહાસમા છે

નાદિરશાહે ઇ સ ૧૭૩૮ના મે માસની ૫ મીએ દિલ્હી છોડયુ. દિલ્હીમાં તે સત્તાવન દિવસ રહ્યો. જ્યારે તે ગયો ત્યારે હિન્દના શહેનશાહને નીચોવી નીચોવીને નીચે પ્રમાણે જર–જવાહીર સાથે લેતા ગયો

૩૦ કરોડનાં સોનારૂપાનાં સુંદર વાસણો અને રોકડ;
૨૫ કરોડનાં રત્ન, જવાહીર વગેરે;
૯ કરોડનાં મયૂરાસન અને બીજાં નવ સિંહાસનો. તથા રત્નજડિત હથિયારો ને રત્નમંડિત સુવર્ણની થાળીઓ;
૨ કરોડની ભારે કારીગીરીવાળી વસ્તુઓ;
૪ કરોડની બંદૂકો તથા રાચરચીલું વગેરે;

આ ઉપરાંત ૩૦૦ હાથી, ૧૦,૦૦૦ ઘોડા અને ૧૦,૦૦૦ ઉંટ પણ સાથે લેતો ગયો.

ઈ. સ. ૧૭૫૭ ની ૨૩મી જુનની સાંજે પાંચ વાગે પ્લાસીનું યુદ્ધ ખતમ થયું. સિરાજ-ઉદ્-દૌલા નાસી ગયો અને મીરજાફર ગાદીએ બેઠો. તેણે ગાદીનશીન થતાં નીચે પ્રમાણે પૈસા વેર્યા:

૧ કરોડ રૂપિયા લડાઈના ખર્ચ પેટે આપ્યા;
૮૦ લાખ–જે કેદીઓ મરાએલા તેમના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે;
૨૫ લાખ સરકારી લશ્કર માટે;
૨૫ લાખ સરકારના નૌકાસૈન્ય માટે;
૨ લાખ ૮૦ હજાર ક્લાઇવે પોતે કાઉન્સિલના મેમ્બર તરીકે પડાવ્યા;
૨ લાખ '*કમાન્ડર-ઈન-ચીફ*' *ના હોદ્દાની રૂએ*, ક્લાઇવે લીધા;
૧૬ લાખ ક્લાઇવે ખાનગી રીતે લીધા.

આ પ્રમાણે અઢી કરોડ ને એંશી હજાર રૂપિયા આપી મીરજાફર નવાબ થયો! પોતાના પાણી વિના ખરીદ કરેલી આ નવાબી ત્રણ જ વર્ષ પછી પડી ભાગી. ઈ. સ. ૧૭૬૦માં મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કર્યો ત્યારે મીરકાસમે ગાદીએ આવવા માટે પાછાં નીચે પ્રમાણે અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં મોં મીઠાં કરાવ્યાં:

૫૦ લાખ લડાઇના ખર્ચ પેટે આપ્યા;
૨ લાખ ૪૦ હજાર વાન્સીટાર્ટ સાહેબ માટે;
૨ લાખ ૧૬ હજાર હોલવેલ સાહેબ માટે;
૨ લાખ
૧ લાખ ૬૦ હજાર } બીજા ત્રણ અધિકારીઓ માટે.
૧ લાખ ૪ હજાર

આ પ્રમાણે ઓગણસાઠ લાખ ને વીસહજાર રૂપિયા મીરકાસમે ગાદીનશીન થવા માટે આપ્યા!

જ્યારે હિન્દમાં પરદેશી વસ્તુઓ ઉભરાતી ન હતી, ત્યારે તેની દોલતનો હિસાબ કરોડો ને અબજોથી થતો હતો. મ્હૈસુરનો વાઘ ટીપુ સુલતાન પડયો ત્યારે તેના ખજાનામાં અઢળક દોલત હતી. પણ તે ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે તેનું પશુધન હતું:

૭૦૦૦ હાથી; ૬૦૦૦ ઉંટ; ૧૧૦૦૦ ઘોડા; ૪૦૦,૦૦૦ બળદ; ૧૦૦,૦૦૦ ઘેટાં. કુલ ૧૧૨૪૦૦૦ પશુ.

જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૧૯માં, આખા બ્રિટિશ હિન્દમાં થઇને કુલ પશુધન માત્ર ૧૯ કરોડ પશુઓનું હતું

એટલી સખ્ત થયો કે તેની રજા વિના એક ચિઠ્ઠી પણ બહાર જઈ શકે નહિ. ઔરંગઝેબ અને શાહજહાન વચ્ચે પત્રવ્યવહારમાં તો લડાઈ ચાલુ જ હતી, અને વૃદ્ધ શહેનશાહે ઔરંગઝેબને શાપ પણ આપ્યો હતો કે તારો શાહજાદો પણ તારી સામે એ પ્રમાણે જ થશે. આ ઉપરથી ઔરંગઝેબને પોતાના શાહજાદાની એટલી બધી ધાસ્તી પેઠેલી કે એક વખત તો તેણે પોતાના વડા શાહજાદા શાહઆલમને શકા ઉપરથી કેદમાં પણ પૂરેલો. તેને છૂટો કરવામાં આવ્યો ત્યારે ખઢીઓ કલમ જનાનામાં લઈ જવાની તેને છૂટ ન હતી; અને જ્યારે જ્યારે શાહજાદો લખે ત્યારે ત્યારે ઔરંગઝેબની એક જાસૂસ સ્ત્રી હમેશાં હાજર રહેતી!

દારાએ નાસી જતી વખતે આગ્રાના કિલ્લામાં ૨૭ લાખ રૂપિયાનું જરજવાહિર ગચ્યું હતું. આ જવાહિરમાં ચાર લાખ રૂપિયાની કિમ્મતની સો પારાની એક સુંદર મોતીની માળા હતી. એ માળાનાં બધાં મોતી એક જ રંગનાં, એક જ ઢબનાં અને સરખા વજનનાં હતાં. એ જવાહિર માટે ઔરંગઝેબે શાહજહાન પાસે માગણી કરી. શાહજહાને જવાહિર તો બધું આપી દીધું, પણ પેલી માળા આપવાની ના પાડી ઔરંગઝેબે માળા પડાવવા ફાંફાં તો બહુ જ માર્યાં પણ પછી છેવટે શાહજહાને દઢતાથી સંભળાવી દીધું કે એ માળા હું બંદગી કરવા માટે જ વાપરું છું અને ઔરંગઝેબે તેની આશા છોડી દેવી. નહિતર, એક પણ મોતી સાજું હાથમાં નહિ આવે.

ધીમે ધીમે પિતાપુત્ર વચ્ચેનો સંબંધ વધારે ને વધારે ઘસાતો ગયો. પણ જહાનઆરાના પ્રયત્નથી અંતે બન્ને વચ્ચે સમાધાન થયું ને છેવટનાં વર્ષોમાં તો શાહજહાને ઔરંગઝેબને માફી પણ બક્ષી. પછી શાહજહાન પણ ઈશ્વરની ઇચ્છાને આધીન થઇ, પોતાનું જીવન ધર્મકાર્યમાં ગાળવા લાગ્યો. એક સ્વતંત્રતા સિવાય બીજી જે જોઇએ તે સગવડ શાહજહાનને મળી રહી; અને ઔરંગઝેબ પણ આજ્ઞાંકિત પુત્રની માફક તેની દરેક આજ્ઞા માનથી સાંભળતો ને સલાહ પણ લેતો.

પુત્રી કહો તો પુત્રી, અને મા કહો તો મા, એવી કર્તવ્યપરાયણ જહાનઆરાની હુંફમાં અને મુરાદ તથા દારાની નાની પુત્રીઓ સાથે, શાહજહાન પોતાનું દુઃખ ભૂલવા લાગ્યો. કુરાનના વાચનમાં, સૈયદ મહમ્મદના ધાર્મિક વાર્તાલાપમાં અને ગરીબોને દાન દેવામાં તે ધીમે ધીમે વ્યવહારની કડવાશ ભૂલી ગયો. છેવટનાં વર્ષમાં તો તે ફીલસુફી પર, અને મૃત્યુ પછી શું છે તે વાત પર વિચાર જ કર્યા કરતો. એની પ્રિય સારંગી પણ આ એકાંતમાં એની ઓછી મદદગાર ન હતી

જે મૃત્યુની ધીમે ધીમે રાહ જોવાતી હતી તેણે ઇ. સ. ૧૬૬૬ના જાન્યુઆરી માસમાં દેખાવ દીધો. શાહજહાનને તા. ૭મીએ પ્રથમ તાવ આવ્યો અને પેટમાં સખ્ત દુઃખ થવા લાગ્યું. વૃંદાવન નામે એક પ્રવીણ વૈદ્યે એ દુઃખ તો હઠાવ્યું; પણ પાછી નબળાઈ વધી ગઈ.

પરંતુ ચુમોતેર વર્ષના એના જઈફ શરીરમાં, એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટતાં હતાં. દવાની કાંઈ કારી લાગી નહિ

દિલ્હીની મોગલ સલ્તનતમાં અનેક સુંદર રાજકુમારીઓ થઈ ગઈ પણ તે સૌમાં જહાનઆરાનું નામ તેની પિતૃભક્તિ માટે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે ઈ સ ૧૬૫૮માં શાહજહાનની માંદગીની વાત સાંભળી તેના ચારે શાહજાદાઓ અરસપરસ લડાઈ કરવા નીકળ્યા. તેમા મુરાદ અને ઔરંગઝેબ વિજય મેળવી આગ્રામા આવ્યા તે વખતે જહાનઆરાએ, મુરાદ અને ઔરંગઝેબને તબુમા જઈ, તેમને બળવો ન કરવા સમજાવ્યા હતા તેમણે જ્યારે સધિ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી ત્યારે જહાનઆરાએ બન્નેને ધમકાવી કાઢયા અને પોતે વૃદ્ધ પિતાની સેવામાં રહેવા મરજીઆત જેલ સ્વીકારી લીધી ! જેલમાં તેણે કમનસીબ દારાની પુત્રીઓની સભાળ લેવામા, અને વૃદ્ધ પિતાની તહેનાતમાં દિવસ અને રાત ગાળ્યાં જઈફ શહેનશાહે જહાનઆરાની જ સલાહથી, છેવટનાં વર્ષોમાં ઔરગઝેબને તેનાં ક્રૂર કામોની માફી બક્ષી હતી બરાબર સાત વર્ષ સુધી સુખ કે દુ ખ ગણ્યા વિના આ પવિત્ર કુમારિકાએ પુત્રીધર્મ બજાવ્યા કર્યો શાહજહાનના મૃત્યુ પછી ઔરગઝેબને જહાનઆરાની પવિત્ર જીદગીની અસર લાગી તે જહાનઆરાને વારવાર મળવા જતો અને જનાનખાનાનો તમામ કારભાર તેના હાથમા મૂકવાની દરખાસ્ત કરતો જહાનઆરાએ પણ છેવટે તેને ખુશી કરવા જનાનખાનાનો કારભાર હાથમા લીધો હતો દારાની તથા મુરાદની શાહજાદીઓ અને બીજી પણ અનાથ રાજકુમારીઓનું સાન્તવન અને પોષણ એ સાધ્વી જહાનઆરાને હાથે જ થયું હતું બેગમ સાહેબ, બાદશાહ બેગમ અને સાહીબત-ઉઝ્-ઝમાની

(Mistress of the age-અમયમૂર્તિ) એવાં એવાં પ્રતિષ્ઠાભર્યા નામોથી તે ઓળખાતી. ઔરંગઝેબને જે વાત કહેવાની કોઇની હિમ્મત ન ચાલે, તે જહાનઆરા તડાક ને ફડાક કહી દેતી. સત્તાવીસ વર્ષ સુધી ઔરંગઝેબનો ઘરખટલો ચલાવ્યા પછી તે ઇ. સ. ૧૬૮૧માં મૃત્યુ પામી. તેની કબર પર લખેના નીચેના અંતિમ શબ્દો તેના કોમળ હૃદયની અને વિનયની સાક્ષી પુરે છે:

'મારી કબર પર નીલા હરિયાળા ઘાસ સિવાય બીજું કાંઇ રાખતા નહિ. દીન મનુષ્યને માટે એ જ યોગ્ય કફન છે. મરણાધીન અને ગરીબ જહાનઆરા અહીં સુતેલી છે. તેનો પિતા શાહજહાન હતો અને ગુરુ ચિસ્તી હતો!'

શાહજહાનના વખતમાં, મુમતાજમહાલના મૃત્યુપછી એકહથ્થુ કારભાર કરનાર, અને ઔરંગઝેબ જેવા શહેનશાહના વખતમાં પણ એકચક્રી સત્તા ધરાવનાર બાદશાહી બેગમની કબર પર બસ આટલી જ કોમળ પ્રાર્થના છે. કેટલી સત્તા અને કેટલો વિનય !

જહાંગીર પછીના બધા મોગલ શહેનશાહોના છેલ્લા દિવસો આંખમાથી આંસુ પડાવે તેવા છે. ઇ. સ. ૧૬૫૮ના જુનની આઠમી તારીખે શાહજહાને પોતાની સત્તા ગુમાવી અને આગ્રાના કિલ્લામા કેદ થયો. શાહજહાનને ઔરંગઝેબના આ કૃત્ય માટે અસહ્ય ગુસ્સો ચડયો હતો. અને કેદમાંથી પણ ઘણી વખત, તે દારા અને શુજાને પ્રોત્સાહન આપવા છાના કાગળ લખી મોકલતો, છેવટે ઔરંગઝેબનો જાપ્તો

અને પદર દિવસ પછી ખબર પડી કે હવે મૃત્યુ થશે જ એ ચોક્કસ છે. બાદશાહ શાહજહાન ભારે ધૈર્યથી આ કસોટી પાર કરતો હતો તદ્દન શાંતિથી પોતાની ઉત્તરક્રિયા વિષે તેણે સૂચના આપી, અને જનાનાની સર્વ શોકગ્રસ્ત સ્ત્રીઓને હિમ્મત દીધી, જહાનઆરાને પાછળ રહેલાની સભાળ રાખવા કહ્યું. પોતાના સગાવહાલા અને નોકરોની છેલ્લી રજા લઈ લીધી, પોતાનુ વસીઅતનામુ કરી નાખ્યુ, અને પછી કુરાનેશરીફ વાચવાનો હુકમ કર્યો ચારે તરફ ભારે દિલગીરીનું વાતાવરણ ફેલાયુ હતું દારા અને મુરાદની અનાથ પુત્રીઓ, પોતાના મૃત્યુ પામતા પિતામહ તરફ આસુ સારતી જોઈ રહી હતી, ત્યારે પણ શાહજહાન સપૂર્ણ ભાનમા, કુરાનેશરીફ સાભળતો સૂતો હતો તેની નજર પોતાની અત્યત વહાલી બેગમ મુમતાજમહાલની આરામગાહ જગપ્રસિદ્ધ તાજમહાલ પર સ્થિર થઈ હતી ધર્મ અને પ્રેમના આવા સુંદર સયોગ કાળે, તેના મોમાથી નીચલા શબ્દો નીકળ્યા

'ઓ ખુદા ! આ લોકમા અને પરલોકમાં મને અભય બનાવ અને નર્કની જ્વાળાથી મને ઉગારી લે !'

એ છેલ્લા શબ્દોની સાથે તેનો આત્મા ચાલ્યો ગયો. અને બીજે દિવસે એનુ મૃત શરીર, જમના નદીની પેલી મેર તાજમહાલમા તેની પ્રિય પત્નીને પડખે અનંત કાળ માટે સૂતુ

મોગલ સલ્તનતના છેલ્લા વૈભવશાળી બાદશાહની આ વાત થઈ હવે છેલ્લા નામના મોગલ શાહેનશાહની કેટલુ

કરુણ બ્યાન સાંભળવા જેવું છે. આ પછી એકસો બાણું વર્ષે છેલ્લો મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ના બળવામાં સામેલ હતો માટે, દીવાને ખાસમાં ચાર અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેનો ન્યાય કર્યો, અને તેને રંગુનમાં જન્મકેદ ગપ્પવામાં આવ્યો. તૈમુર, બાબર, અકબર અને શાહજહાનના વંશજને, જ્યારે તે કેદમાં હતો ત્યારે, જે અમાનુષી વર્તણુકથી રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કરુણ વર્ણન, ઇ. સ. ૧૮૫૮ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે, લંડનના સેંટ જેમ્સ હૉલમાં પાર્લમેંટના એક સભાસદે નીચે પ્રમાણે કરી બતાવ્યું હતું: ' હુ તે અશક્ત અને વૃદ્ધ બાદશાહને મળ્યો છુ, પણ તેના રાજમહેલમાં નહિ. એક સડી ગએલી ગંધાતી કોટડીમાં તે બિસ્તરા પર પડયો હતો. તેની પાસે ઓઢવા માટે એક જૂની પુરાણી ફાટેલી ગોદડી સિવાય બીજું કાંઈ હતું નહિ. મેં તેને જોયો ત્યારે તેના ભૂતકાળના જીવનના પ્રસંગો તેના મનમાં ઘોળાતા હોય એમ મને લાગ્યું. બહુ મુશ્કેલીથી તે બેઠો થયો, અને તેણે પોતાનો હાથ મને બતાવ્યો. એ હાથ રોગથી ખવાઈ ગએલો હતો, અને તેના પર માખીઓ બણબણતી હતી ! એમ થવાનુ એક કારણ એ હતું કે તેને પુરતું પાણી મળતું નહિ ! અત્યંત કરુણ સ્વરથી તેણે કહ્યું કે મને કાંઈ ખાવા મળતું નથી. આપણે જે વર્તણુક તેના તરફ ચલાવીએ છીએ તે વિષે હું કાંઈ મત આપતો નથી; પણ માત્ર એક સવાલ પૂછું છું, કે આવી રીતે એક વખતના સુખી બાદશાહ પ્રત્યે વર્તણુક ચલાવવી તે આપણને છાજે તેવું છે ? '

ઈ. સ. ૧૮૬૧ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે, રંગુનની જેલમાં બહાદુરશાહ મરણ પામ્યો, અને એ છેલ્લા મોગલ બાદશાહનું મુડદું પણ કાંઇ તોફાન ન કરી બેસે માટે, રાતના અંધારામાં, તે મકાન પાસે જ દફનાવવામાં આવ્યું ! ઉર્દૂ સાહિત્યમાં બહાદુરશાહનું નામ તેની સુંદર ગઝલોને માટે હજી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

તુર્કસ્તાનના સુલતાનને હરાવીને તૈમુરે કેદ કર્યો હતો. જ્યારે તેને કેદી અવસ્થામાં તૈમુર પાસે રજુ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તૈમુર તેની સામે જોઈને હસ્યો. એ જોઇને સુલતાનને ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે તૈમુરને કહ્યું, 'વિજયના મદમાં છકી જવું નકામું છે. આજે તું વિજયી છે ને કાલે તારૂં શું થશે તે કોને ખબર છે?' તૈમુર વિદ્વાન માણસ હતો. તેણે જવાબ વાળ્યો, 'સુલતાન ! કેદી શત્રુને અપમાન કરીને હસું એવો મૂર્ખ હું નથી. પણ આ લડાઈમાં તમારી એક આંખ જવાથી, અને મારે એક પગ નહિ હોવાથી, આપણા બન્નેમાં જે બેડોળપણું આવ્યું છે, તે જોઇને મને મનમા ને મનમાં વિચાર આવ્યો કે રાજ્યસમૃદ્ધિમાં એવું તે શું છે કે જેથી રાજાઓ અભિમાની બની જાય છે ? શરીરને સુરૂપ ને ઘાટીલું કરનાર તો માત્ર એક ઈશ્વર છે. પોતાના બહારના ડોળદમામથી રાજાઓ રૂપ વધારવાનું શુ અભિમાન લેતા હશે ! આપણી રાજાઓની આવી મૂર્ખાઇ પર મને હસવું આવે છે !'

રાજ્યરક્ષકનું પદ ખોયું ને માધવરાવ પેશ્વાના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી તેથી રિસાઇને રઘુનાથરાવ પેશ્વા નિજામઅલ્લી નિજામને આશ્રયે ગયો. ત્યાં તેણે સંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક ૫૧ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલ્લા નિજામને આપવા તેમ ઠર્યું. રઘુનાથરાવનુ લશ્કર નિજામની મદદ લઇને મરાઠા ઉપર આવ્યું. થઇ શકે તેટલું લશ્કર ભેગું કરી માધવરાવ પેશ્વા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઇ ચાલી બને પક્ષમાંથી કોઈની હારજીત ન થઇ માધવરાવે વિચાર કર્યો કે આ લડાઇમા હારવાથી મરાઠી રાજ્યની પાયમાલી છે ને જીતવાથી પણ પાયમાલી જ છે. રઘુનાથરાવના પક્ષનું મરાઠી લશ્કર નાશ પામશે તો પણ મરાઠા તો નબળા જ પડશે એટલે તેણે લડાઇનો અંત આણવા નવી યુક્તિ અજમાવી તે હિંમતભેર એકલો કાકાની પાસે ગયો ને ત્યાં જઇને કહ્યુ, ' કાકા ! લ્યો મને કેદ કરો; તમે સત્તાધીશ બનો, પણ આ આપણી જાતિનુ જ નિકંદન કરનાર યુદ્ધ પૂરૂ કરો. '

રઘુનાથરાવ આ હિંમતથી અંજાઇ ગયો તેણે રાજી થઇ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો ને નિજામનો પક્ષ છોડી દીધો. માધવરાવ પ્રત્યે તેણે સંપૂર્ણ માનભરી વર્તણુક રાખી.

પરંતુ આટલું છતાં આ ભયંકર કુસંપનો અંત આવ્યો નહિ મહારાષ્ટ્રના સાડા ત્રણ ડાહ્યા પુરુષોમા—(સખારામ બાપુ, દિવાજી પંત, વિઠ્ઠલ સુંદર રાજે પ્રતાપવંત અને અરધો ડાહ્યો તે નાના ફડનવિસ પરંતુ અરધો ડાહ્યો

રીતે તો રાજદ્વારી કેદી જેવી જ સ્થિતિમાં, માત્ર પંદરમો માણસો સાથે તે ઊભો છે. રઘુનાથરાવનો હાથી અફઘાન સિપાઇઓથી ઘેરાઇ ગયો છે. બીજી જ પળ મરાઠા રાજ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડશે એવી ભયંકર સ્થિતિ બની રહી છે. એ જ વખતે મલ્હારરાવ હોલ્કર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોલ્કરનું લશ્કર નાસભાગમાં પડયું હતું અને તે પણ નાસભાગમાં જ હતો. માધવરાવે તેને રોકયો ને આ ભયંકર સ્થિતિને પહોંચી વળવા, અનુભવી સરદાર તરીકે તેની સલાહ માગી. ' પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંહાસનારુઢ થઈ જાઓ પછી જોઇ લેવાશે. ' મલ્હારરાવે કહ્યું.

જુવાન માધવરાવના અંત:કરણમાં સ્વદેશ પ્રેમની જે આગ બળી રહી હતી તે ભભૂકી ઊઠી: ' શું ?–' તેનાથી ભયંકર બૂમ પડાઇ ગઇ: ' અત્યારે સિંહાસન પડાવવાનો વખત છે ? તારામાં નર્યો દેશદ્રોહ ભર્યો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લશ્કર તેં જ સાફ કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું ? '

અને એક પણ ક્ષણ ગુમાવ્યા વિના પોતાનાં પંદરસો માણસો સાથે માધવરાવ, વિઠ્ઠલ સુંદરના અફઘાન લશ્કર તરફ ધસ્યો. વિઠ્ઠલ સુંદર ગોળીથી વિંધાઇ ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી છૂટો થઇ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના ભત્રીજાની બહાદુરી જોઇ લીધી. અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોશિયારીથી ખુશ ખુશ થઇ ગયો. રાજ્યકારભારની ઘણીખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યરક્ષક થઈ રહ્યો.

તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં માત્ર સુકા લાકડાના ભારા જેવો જ્ઞાનનો બોજો વધી ન જાય, અને વિદ્યાર્થીમાં રહેલું પ્રેરણાબળ નાશ ન પામે માટે કેટલી કાળજી લેવાતી તેનું એક ઉદાહરણ છે જીવન સુધારણા માટે જ તક્ષશિલાના આચાર્ય પ્રસિદ્ધ છે એ વાત તે વખતની સાધારણ સ્ત્રીના સમજવામા પણ હતી

એક વખત કાશીનો રાજકુમાર બ્રહ્મદત્ત આચાર્ય સાથે સ્નાન કરવા માટે નદી ઉપર જતો હતો રસ્તામા એક જગ્યાએ એક સ્ત્રી તલ સૂકવીને તે પર નજર રાખીને બેઠી હતી આચાર્ય ત્યાંથી નીકળ્યા રાજકુમાર પણ પાછળ પાછળ દોડ્યો જતો હતો તલ જોઇ એની દાઢ સળકી અને એણે એક મૂઠી તલ ઉપાડી લીધા સ્ત્રીએ માન્યુ કે હશે, છોકરું છે, વખતે ભૂખ લાગી હશે

બીજે દિવસે પણ તે જ પ્રમાણે બન્યું ત્રીજે દિવસે પણ બ્રહ્મદત્તે તલ ઉપાડ્યા ચોથે દિવસે પણ જ્યારે એ પ્રમાણે બન્યુ ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ બૂમ પાડીને આચાર્યને કહ્યું, ' આચાર્યદેવ ! આપના શિષ્ય મારફત આમ રોજે-રોજ મારા તલ લૂટાવી લો છો કે શુ ? '

આચાર્યે પાછા ફરીને પૂછ્યુ, ' શુ છે ? શુ બન્યુ છે મા ? '

સ્ત્રીએ કહ્યુ ' આ તમારા શિષ્યે આજે તલ લીધા, ગઈ કાલે લીધા, પરમ દહાડે લીધેલા ને પેલે દિવસે પણ લીધા હતા '

આચાર્યે કહ્યું, ' હું તમને એટલા પૈસા ભરી દઇશ '

સ્ત્રીએ હસીને કહ્યુ, 'પૈસાની વાત નથી, પણ ગુરુદેવ ! આ તમારો શિષ્ય તક્ષશિલા વિદ્યાલયનું નામ બોળે નહિ, એટલુ જોતા રહેજો એમ કહું છુ '

આજથી આશરે ઓગણીસસો વર્ષ પૂર્વે મહારાજા કનિષ્ક મગધ ઉપર સવારી કરી ત્યારે એક જુવાન માણસ તેની સાથે હતો આ જુવાનમા અદ્ભુત શક્તિ હતી. તે મુડદામા પ્રાણ ફૂકી શકતો ગાધારમા જ્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો ને કનિષ્ક ઘડી બે ઘડી જીવશે એમ લાગ્યુ ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી લબાવી દીધી હતી

જેવી નિષ્કલક એની વિદ્યા હતી, તેવુ જ નિષ્કલક એનું યૌવન હતુ રાજાની બહેન કમલાવતીને એના પર અત્યત પ્રેમ હતો એની આખમા જીવનને સપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નશો હતો પણ આ જુવાનનુ હૃદય રાત ને દિવસ શકાથી વિંધાઇ રહ્યુ હતું તથાગતના શબ્દો એના કાનમા આઠે પહોર અથડાયા કરતા જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ-ભોગ-શક્તિ એ બધાનો ઉપયોગ શો ?– પછી તો રાત્રિદિવસ અર્હતપદ મેળવવા મથવુ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ મનુષ્યધર્મ નથી ?–પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, બધાનું કામ શુ ?–સતોષ પરમ ધન હોય તો પછી જીવનમા મહત્ત્વાકાક્ષા શા માટે જોઇએ ?

એ જુવાનને ક્યાય ચેન પડે નહિ એનામા શક્તિ અપરિમિત, એનામા કલ્પના તેજસ્વી, એનામા ઝીણવટ વિજ્ઞાનવેત્તાને શોભે તેવી ઉપનિષદ એને મોએ. ઍરિસ્ટોટલ

ને સૉક્રેટિસના વિચારો જાણે કનિષ્કના દરબારમા માત્ર એ એક જ જુવાન સઘળા વૈભવોથી ઢંકાએલો છતાં ઉદાસી ને એકલો રહેતો

મહારાજા કનિષ્કની મગધની સવારી વખતે તે સાથે ગયો એનો હેતુ હતો તે વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વઘોષને મળવાનો પોતાની શંકા તેની પાસે ઠાલવીને એને જીવનનો મર્મ શોધવાની–પોતાનો જીવનમાર્ગ જાણવાની ધગશ હતી

આચાર્ય અશ્વઘોષને તે મળ્યો મગધરાજ તો હવે કનિષ્કનો ખંડિયો ને મિત્ર બની ગયો હતો એક દિવસ કનિષ્ક, મગધરાજ, અશ્વઘોષ ને આ જુવાન ચાર જણા એકાંતમાં ધર્મકથા કરતા હતા

જુવાને પોતાની શંકા રજુ કરી સંસાર અસાર છે એ જાણ્યા પછી સંસારમા કોણ રહી શકે ? જે નિર્વાણ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણ આ જીવનમા ન મળતુ હોય તો બીજા જીવન ઉપર આધાર રાખતું હોય તો પછી એવા નિર્વાણનો ઉપયોગ શો ? '

મહારાજા કનિષ્કે કહ્યું આચાર્યદેવ ! આ જુવાન વિહારમા વસીને અને સાધુ થઇને જ જીવનનો મર્મ શોધવા મથે છે એનામા અદ્‌ભુત શક્તિ છે અને એ સંસારમા રહે એમા જ સમાજનું શ્રેય છે '

આચાર્ય બોલ્યા તથાગતે શુ કહ્યુ છે તે તને યાદ છે જુવાન ? અનાથપિંડદને તથાગતે કહ્યુ છે કે ધન વૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને બંધન કરતા નથી પરંતુ તૃષ્ણા ભરેલા હૃદયે એને ચોંટી રહેવાની મનોવૃત્તિ એ જ બંધન કરે છે

ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવુ એમ મમ્યક્ રીતે જાણનારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાં જ નિર્વાણ પામ્યો છે.'

જુવાનના હૃદયમાં અજવાળુ અજવાળુ થઇ ગયુ હોય તેમ તે એકદમ બેઠો થઇ ગયો: 'આ વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કોઇ આચાર્યે મને ટેકો આપ્યો નહિ, કોઇ શાસ્ત્રે સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યુ કે હું ખોટો છુ, અધાર્મિક છુ, નાસ્તિક છુ'

આચાર્ય બોલ્યા' 'મારો તને ટેકો છે, જા. ઊંચામાં ઊચી ધાર્મિકતા પોતાના માનેલા ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવુ તેમા છે.'

કનિષ્ક બોલ્યા: 'એના જેવો વિદ્વાન ભિષગ્વર ભર્યા ભારતવર્ષમા અત્યારે નથી.'

આચાર્ય બોલ્યા, 'તારૂ નામ શુ?'

જુવાન બોલ્યો, 'ચ ર ક!'

ચરક સુશ્રુત નામથી જે બે વિદ્વાન વૈદરાજ થઇ ગયા તે જ આ ચરક અશ્વઘોષના ઉપદેશને પરિણામે તે બૌદ્ધધર્મનો સાધુ થતો મટયો અને એને હાથે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થઇ.

રોમ પડયુ તે વખતે આ હોનોરિયસ નામે જુવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે આરસના મહેલમા રહેતો ઠડા પાણીના સુંદર ફુવારા તેના બગીચામા નિરંતર ઊડયા કરતા. સોનેરી માછલીઓ જોડે રમવાનો તેને ઘણો શોખ

હતો તેનું જીવન વિનોદમાં ને વિલાસમાં જ પસાર થઈ રહ્યું હતું

એક દિવસ સંદેશો લઈને એક દૂત આવ્યો તેની પાસે બહુ અગત્યના સમાચાર હતા જંગલી લોકોએ પર્વતોમાંથી રોમન લોકોને હરાવ્યા હતા ને મારમાર કરતા તે રોમ પર ધસતા હતા હોનોરિયસના મહેલના દ્વાર પર શુનામો ચોકી કરી રહ્યા હતા દૂતે કહ્યું 'મને જલ્દી અંદર જવા દો મારે મહારાજાને મળવું છે'

જવાબ મળ્યો 'મહારાજા સૂતા છે, અંદર નહિ જવાય'

બીજે દિવસે દૂત આવ્યો મહારાજા નિદ્રાધીન હતા

ત્રીજે દિવસે સમાચાર દેવા આવ્યો મહારાજા જાગૃત થયા હતા શુનામે પ્રવેશદ્વાર પરથી રેશમી પડદો ઊંચો કર્યો અને કહ્યું હવે જા'

એટલામાં તો બહાર લોકોના ધાડેધાડા આવવા લાગ્યા સૌ આકુળવ્યાકુળ બનીને અંદરઅંદર પૂછે છે 'મહારાજા ક્યાં છે? આ આગના બધા માણસો કેમ આવે છે?— શાનો સંદેશો છે?'

અને ખબર મળ્યા કે ઉત્તર વિભાગમાંથી એલારિક —જંગલી લોકોનો ઝંઝાવાત આવે છે

ખમો ખમો ભાઈ ફિકર નહિ. મહારાજા યુક્તિ શોધી કાઢશે આપણા એ રક્ષક છે થોડી વારમાં એક વખતના વિશ્વવિખ્યાત રોમનસામ્રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા બહાર આવ્યો સૈનિકો ની મિત્રાથી અને નોકરોથી વીંટળાઈને

તે બહાર આવ્યો પાલખીમાં બેઠો, પાલખી ઊપડી ને તે તરત જ અદશ્ય થઇ ગઇ. રોમને તજીને મહારાજા ચાલી નીકળ્યા. રોમ અને રોમન–જગતભરનાં કીર્તિવંત એ બે ભવ્ય નામો–એકલાં અને નિરાધાર ઉભાં!

બહારથી રોમ તરફ આવવાનો રસ્તો કેવો સુંદર હતો! પથ્થરની ફરસબંધીવાળા રસ્તા પર થઇ દુશ્મને રોમની પડોશમાં પ્રવેશ કર્યો. આખી રાત નિરાશ રોમનોએ ચારે તરફ દુશ્મન સૈન્યના તાપણાં જોયા કર્યાં! રોમ નગર ચારે તરફથી ઘેરાયુ હતું.

થોડા જ દિવસમાં ખોરાકની તંગી પડવા માંડી અને રોમનો વધારે વખત કિલ્લામાં ટકી શકે તેવું રહ્યુ નહિ.

રોમનોની સભા મળી. જે સભામાં જુલિયસ સીઝર, ઑગસ્ટસ ને સીસેરો જેવાએ દુનિયાનુ નસીબ ઘડયુ હતુ ત્યાં પોતાના નસીબની કથા કહેવા રોમનો ભેગા થયા!

'ખોરાક તો જોઇશે, પછી ગમે તે થાય!' એક સભાસદ બોલે છે.

'અરે! બે દિવસ થયા હું પેટ ભરીને જમ્યો નથી' બીજો બોલે છે

'સંધિ કરો; સંધિ કરો. માનભેર સનાહ કરો. પૈસાબૈસા દઇને પાછો કાઢો,–એવા જંગલીને બીજુ શુ જોઇએ!' બગાસાં ખાતાં ખાતાં ત્રીજા ભાઇ બોલે છે

બે મુખ્ય રોમન–જોહ્‌ન અને બાઝીલિયસ–એલારિકને મળવા નગર બહાર નીકળ્યા એલારિક પાસે પહોચ્યા અને ઊંચા પડછંદ ગૌર વર્ણના જંગલી રાજાનું સ્નાયુબદ્ધ શરીર જોઇને દંગ થઇ ગયા

'તમે કોણ છો?'

'અમે?' જોહને પોતાનો બહુ મૂલ્યવાન ચીનાઇ રેશમી ઝભ્ભો જરાક ઊંચકતા કહ્યું, 'અમે?–અમે રોમના અમીરો છીએ તમારી પાસે સંધિ કરવા આવ્યા છીએ'

'એમ? તમારે શું કહેવું છે?'

'શું કહેવું છે?' ગર્વમા માથું ઊંચુ કરીને જોહન બોલ્યો 'કહેવાનું શું?–સંધિ કરો ન્યાયસરની સંધિ માગીએ છીએ અને નહિતર–' જાણે પોતે માત્ર શબ્દોથી બીવડાવી શકશે એમ ધારીને તે બોલવા માંડ્યો '–અને નહિતર, એક પણ રોમન બચ્ચો લડ્યા વિના નહિ રહે'

એલારિક બેદરકારીભરેલી રીતે ખડખડાટ હસી પડ્યો 'હા હા. હા ઘાસ જેમ ઘાટુ હોય તેમ કાપવાની મજા ઓર આવે'

જોહનનું જોર તો શબ્દોમા હતુ એણે તો સેનેટમા જેસભરેલા ભાષણો કરેલા તેને જગલી સરદારનું આ અટ્ટહાસ્ય ધ્રુજાવવા લાગ્યુ

એક હાથ ઊંચો કરી, હવાને જાણે સ્થિર રહેવા કહેતો હોય તેમ એલારિક બોલ્યો 'સાભળ રોમની સાથે સંધિ કરવાની મારી શરતો જાણી લે પછી તારી સભામા જઈને જેમ ભાષણ કરવુ હોય તેમ કરી લેજે રોમન લોકો તો હવે સોનું રૂપુ ને જવાહીર સાચવી નહિ જાણે બીજા કોઇ લઇ જાય એના કરતા અમને જ એ બધુ સોપી દો અને જે જે અમારા જાતભાઇઓ તમારે ત્યાં

ગુલામ હોય તેમને છોડી દેવા એમના લોહીમાંથી તમને જોઇએ તેટલો રસ મળી ચૂક્યો છે હવે એ લોહી મોંઘું પડશે '

જોહ્‌ને પોતાના ઝભ્ભાથી મો ઢાંકી દીધું રોમની જમીન–અને ખાલી ઘર સિવાય સઘળો વૈભવ આ શરતોને લીધે હરાઇ જતો હતો હવે પછી રોમમાં ધોળા ઘોડા જોડેલા રથ ને રેશમી રાશથી કાબુમાં રહેતા અરબ્બી ઘોડા નજરે નહિ ચડે ! હવે પછી હિંદુસ્તાનના મોતીની લટકતી માળા પહેરેલી ઊંચી કદાવર રોમન સ્ત્રીઓ શોધી નહિ જડે ! લક્ષ્મીવિહોણી રોમ નગરી ખંડેરના પડછાયા જેવી શૂન્ય બની જશે

જોહ્‌ને એક ડૂસકું મૂક્યું સ્વાતંત્ર્ય જવાથી નહિ, પણ વિલાસ જવાથી તે રડતો હતો પાળેલી પોષેલી આરામપ્રિય ઇંદ્રિયો એને ગરીબાઇની ઊંડી ખીણ દેખાડી રહી હતી

જોહ્‌ને ઊંચું જોયું ત્યાં એનો મિત્ર બાસીલિયસ ભવાં ચડાવીને જંગલી સરદારને પૂછી રહ્યો હતો 'પછી રોમનો પાસે શું રહેશે ?'

બેદરકાર જવાબ મળ્યો 'એમનું જીવન !'

મો નીચું રાખીને સધિદ્રતો પાછા વળ્યા તેમના પગમાં જોર ન હતું મો ઉપર નૂર ન હતી નિરાશ બનીને તેઓ પાછા વળ્યા રોમન લોકો માંડમાંડ જીવન બચાવી શકે તેવું હતું.

પછી જેમણે ધરતીને ખૂણેખૂણેથી અઢળક ધન રોમમાં

ભેગું કર્યું હતું, જેમના નામનાનમાં એક પ્રકારની ભવ્યતા હતી જેમના એક ખાણાનો ખર્ચ લાખો ઉપર ગણાતો જેમના ડંભરથી દરેક દેશ ઝાંખો પડતો હતો, જેમણે દૃષ્ટિ પર એક ચક્ર ગતિ ચલાવી હતી, તે રોમન લોકોએ આ શરતો સ્વીકારી—થરથરતે પગે અને ધ્રૂજતે હૈયે ખારમા પાંચ હજાર શેર સોનું ત્રીસ હજાર શેર રૂપું, પાંચ હજાર રેશમી જરિયાન તાકા અને ત્રણ હજાર શેર મરી* લઈને ગુલામોની હારની હાર ચાલી સોનું રૂપું જવાહીર, રેશમી કાપડ લઈ લઈને ગાડામાં ખડકવા માંડયા અને ગાડાના ગાડા ધન રોમની બહાર જવા માંડયું !

જંગલી લોકો—ગોથ લોકો ચાલ્યા ગયા

'ઠીક થયું, મારા ભાઈ! આપણે બચી તો ગયા!'

'હા, હા બચી ગયા !'

'સારું થયું રહી ગયા !'

આખા રોમમાં શેરીએ શેરીએ આ જ વાત થાય છે સૌ એક બીજાને અભિનંદન આપે છે લૂટારા લક્ષ્મી લૂંટી ગયા પણ જીવ તો બચી ગયો !

એ વખતે રોમમાં એક વિધવા બાઈ રહેતી તેનું નામ માર્સેના તેને ફુલ જેવી કોમળ એકની એક પુત્રી હતી, તેનું નામ પ્રિન્સિપીઆ

તથાગત ગૌતમબુદ્ધના જેવો જીસસ ક્રાઈસ્ટનો સુંદર

---

* મરીની કિંમત રોમન રસોડામાં અમૂલ્ય ગણાતી અને શેરના લગભગ દસ શિલિંગ પડતા હિંદુસ્તાનના મલબાર કિનારેથી તેની આયાત થતી

ઉપદેશ આ બાઈના અંતરમાં ઊંડેઊંડે ઊતરી ગયો હતો. લક્ષ્મીવિહોણા રોમમાં દરેકેદરેક ઘર લક્ષ્મી ખોવા માટે શોક કરતું હતું અને પાછું જીવન બચી જવા માટે આનંદ કરતું હતુ. ઘડીકમાં શોક ને ઘડીકમાં આનંદ એવી ભગવાનની ખરેખરી માયા વિસ્તરી હતી. શોક અને આનંદથી રહિત, ભર્યા સરોવરના પાણી જેવી સ્થિર તો માત્ર માર્સેલા હતી.

તેણે વર્ષો પહેલાં સોનાના થાળી વાટકા અને ચમચો છોડયાં હતાં; મોતીની માળાઓ તજી હતી. રેશમીવસ્ત્રો ત્યાગ્યાં હતાં; હિંદી મલમલ છોડયું હતું. અંતરમાં અજવાળું થવાથી તેણે સઘળું તજ્યું હતું પાડોશીને લાકડાના વાસણમાં જમતાં જોઇને પોતે લાકડાનું વાસણ લીધું હતુ. ગરીબોને સાદાં લૂગડાં પહેરતાં જોઇને પોતે સાદાં લૂગડા પહેર્યા હતાં, તેણે કાંઇ ખોયુ ન હતુ, તેને શોક ન હતો. તેણે તો સઘળું સ્વેચ્છાથી કયારનું વાપર્યું હતું એના ઘર આંગણે ટાણે કટાણે પાડોશીઓ જમતા, ભૂખ્યાં અન્ન પામતા. એને આપ્યાનો-વાપર્યાનો-સદુપયોગનો સંતોષ હતો. આટલી બધી અશાંતિ વચ્ચે એ એકલી જ શાંત હતી

તેની નાની દીકરી પ્રિન્સિપીઆ તો કૂદવા માંડી. જંગલીઓ રોમ છોડી ગયા, હવે રોટલો ખાવા મળશે, એટલે એ તો કૂદી રહી. એનુ ચાલે તો એ પાડોશીઓને આજે મિજમાની પણ આપે

પણ ડોશીએ ઘણી તડકીછાંયડી જોઇ હતી એને ખબર હતી કે ગોથ લોકો થોડા વખતમા પાછા આવશે! સોનાનો રસ લગાડયો ને લોઢાનુ પાણી તો મનાવ્યુ નહિ!

હવે કાંઈ ગોથ રોમના મહેમાન થયા વિના રહે? એ તો પાછા આવવાના–વગર નોતર્યા મહેમાન.

પ્રિન્સિપીઆએ કહ્યું, 'મા, જંગલી લોકો ગયા, હવે આપણે એક સરસ મિજબાની ગોઠવીએ હિંદી મોરલાની જીભ ખાવા મળે એવી!'

માએ જવાબ વાળ્યો, 'દીકરી! રોમની ખરી વિપત્તિના દિવસો તો હવે આવવાના છે. એ વિપત્તિમાં રોમને છોડીને ચાલ્યા જવાનો ભીરુધર્મ આપણે ન સ્વીકારીએ તો બસ. ખરી મિજબાની તો તે જ આપી કહેવાશે. દુઃખીને દુઃખમાં રીબાતાં મૂકી આપણે સહીસલામત થઇ જવાની હોંશમાં ભાગી ન જઇએ એવો પાડોશીધર્મ જ હવે તો ખરી મિજબાની ગણાય. સંપત્તિમાં બનાવેલાં ખાણાં એ તો માત્ર વિલાસની છોળ છે. એમાં પાડોશીધર્મનું રહસ્ય નથી.'

થોડા દિવસ પછી માર્સેલાના ઘર પાસે એનાં મિત્રો, સગાંસંબંધીઓ, પાડોશીઓ સૌની ઠઠ જામી હતી. સૌ રોમ છોડવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં.

'માર્સેલા! અમારી સાથે ચાલ. ગોથ લોકો પાછા આવશે. બહુબહુ તો આપણું જીવન બચશે; પણ રોમને ફરીવાર લૂંટયા વિના નહિ રહે. આપણે જતાં રહીએ–ચાલ, જ્યાં ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટનો જન્મ થયો છે, જ્યાં અખંડ શાંતિ વિલસી રહી છે ત્યાં, બેથલેહેમમાં જઇ આપણાથી જે ધર્મકાર્ય થશે તે નિરાંતે કરીશું.'

માર્સેલાએ જવાબ વાળ્યો, 'તમારે જવું હોય તો જાઓ. પરંતુ જ્યાં આટલા દિવસ સુધી રહી મેં સુખ ભોગવ્યું છે તે

શહેરને વિપત્તિને સમયે તજી દઈ ને હું બેથલેહેમમાં પણ કોઈ પ્રકારની શાંતિ મેળવી શકું નહિ. એવી શાંતિ મને ખપે નહિ, હું તો જે વખતે ભયંકર વિપત્તિ આવશે તે વખતે પણ અહીં જ રહીશ. મને એનાથી જ શાંતિ મળશે સૌને માટે દુઃખમાંથી રસ્તો કાઢવાનું આપણું શૌર્ય ન હોય તો સૌ સાથે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ પણ મારા જેવા માટે ઘણી છે.'

માર્સેલાને છોડીને તેના મિત્રો, સબંધીઓ, સગાં ચાલ્યાં ગયાં. આખો ઉનાળો માર્સેલા અને તેની પુત્રીએ આવનારી વિપત્તિના ભણકારા સાંભળ્યા કર્યા, અને ફરી એક દિવસ રોમ નગરી, દુશ્મનોની ચોકીનાં તાપણાં જોઈને પાછી ગભરાઈ ગઈ. ગૉથ લોકો પાછા આવ્યા હતા

પરંતુ આ વખતે ઘેરો ઘાલીને લાંબો વખત પડયા રહેવાની તેઓની ઇચ્છા ન હતી એલારિકે પોતાના સૈનિકોને ભેગા કર્યાઃ 'આજે ચંદ્રોદય વખતે રોમ નગરીના મુખ્ય દ્વારમાંથી આપણે પ્રવેશ કરવાનો છે. આ વખતે જે બહાદુરી બતાવશે તેની યશગાથા દિગંત સુધી વ્યાપી રહેશે' અજબ શાંતિથી સૌ સાંભળી રહ્યા.

'મારી બીજી આજ્ઞા એ છે કે જે કાંઈ કિંમતી તમે જુઓ તે લઈ લેજો, પણ બે પવિત્ર સ્થળોને હાથ અડાડવાનો નથીઃ સેંટ પિટરનું દેવળ અને સેંટ પૉલનું દેવળ'

'મારી ત્રીજી આજ્ઞાઃ 'ત્રીજે દિવસે સંધ્યા સમયે દરેકે દરેક ગૉથે રોમ છોડી દેવાનું છે.'

ચંદ્રોદય સમયે માર્સેલાએ પોતાની બારીમાંથી ગૉથનાં

રાળેરોળાં આવતાં જોયાં. તેણે પોતાની દીકરીને કહ્યું, ' પ્રિન્સિપીઆ ! હવે વખત આવ્યો છે. '

રોમન લોકોથી કંટાળેલા ગુલામોએ દરવાજા ખોલી નાખ્યા અને ઊંચા પડછંદ જંગલીઓ રોમની શેરીએ શેરીમાં ભટકવા માંડયા. હાથમાં કુહાડી ને તલવાર લઈ, તેઓ જ્યાં જ્યાં ધન જુએ ત્યાં ત્યાં ફરી વળતા હતા તેમની ડોકમાં સોનાની માળાઓ અથડાતી હતી અને રોમન સુંદરીઓએ તજેલા હીરાના હાર તેમણે ગળે વળગાડયા હતા.

બીજું કાંઇ ન બન્યું તો સૌની સાથે રહી માર્સેલાએ પોતાનું ઘર-એનાં જેવાંતેવાં સાધનો સાથેનું-લૂટાઇ જવા દીધું. એને પણ સૈનિકોએ ઇજા કરી. પણ પુત્રી પ્રિન્સિપીઆ ઉપર જ્યારે ટોળું તૂટી પડયું ત્યારે બહાદુર વિફરેલી વાઘણની માફક તે વચ્ચે પડી. દરેકેદરેક ઘા પોતાના શરીર પર તે ઝીલી રહી. સૈનિકો ડોશીની બહાદુરીથી પાછા હઠયા અને તેમાંના કેટલાકને આ બહાદુરી અસામાન્ય લાગી. તેઓ માર્સેલા અને પ્રિન્સિપીઆને સેંટ પૉલના દેવળમાં મૂકી આવ્યા. . કે જેથી બીજા એમને હેરાન ન કરે.

ત્રીજે દિવસે સંધ્યા સમયે ગોથ લોકો રોમ છોડીને જતા હતા દરેકેદરેકના હાથમાં સોનાની થાળી કે પ્યાલો, રૂપેરી વાસણ કે મોતીના હાર લટકતા હતા. કોઇની છાતી પર હીરાના હાર અફળાતા હતા.

સંધ્યાનાં ભૂખરાં અજવાળાં ઉપર રાત્રિનો પડછાયો પડયો ત્યારે ગોથ લોકોનાં રાળેરોળાં યશોગાન ગાતાં ગાતાં રોમથી દૂર ને દૂર જતાં હતાં. તેમના સંગીતના પડઘા

શમ્યા ત્યારે અંધારી રાત્રિના ઓળા રોમ નગરી પર ઊતર્યા હતા અને ખંડેરનું પણ ખંડેર હોય તેવી લક્ષ્મીવિહોણી, વીરત્વવિહોણી, તેજવિહોણી, રોમ નગરી રાત્રિના અંધકારમાં મોં છુપાવતી હતી.

મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબને ભુલથાપ આપી દક્ષિણનો વાઘ શિવાજી આગ્રામાંથી નાઠો. માળવા અને ખાનદેશ તરફથી દક્ષિણમાં ટૂંકે રસ્તે થઈને જવાય, પણ શિવાજી મહારાજે મથુરા, અલ્હાબાદ, કાશી ને જગનાથપુરીને લાંબે રસ્તે પ્રયાણ કર્યું.

એક ગામમાં ત્યાંના ફોજદાર અલીકુલીએ શિવાજીને શક ઉપરથી રોકયો ને કાચી કેદમાં પુર્યો. બરાબર મધરાતે શિવાજી ફોજદાર પાસે પહોંચી ગયો અને હિમ્મતથી કહ્યું કે 'હું શિવાજી છું.' ફોજદારતો આ હિમ્મતથી દંગ થઈ ગયો. શિવાજીએ તેના હાથમાં એક લાખ રૂપિયાનો એક હીરો મૂકી દીધો. ફોજદારે શિવાજીને તરત જવા દીધો.

એકવાર પ્હો ફાટયા પહેલાં શિવાજી છાને વેષે નાસતાં નાસતાં બનારસમાં આવી પહોચ્યો ત્યાં એક બ્રાહ્મણને ગંગાકિનારા પર આંટા મારતો જોયો. શિવાજીએ ઉતાવળમાં તેનો હાથ પકડયો, તેની મુઠીમાં સોનામહોર ને હીરા આપ્યા ને કહ્યું, 'તું મુઠી ઉઘાડયા વિના મને ધાર્મિક ક્રિયા પુરી કરાવી લે.' બ્રાહ્મણે ક્રિયા કરાવવાની શરૂઆત કરી ત્યા એકદમ બુમ પડી કે શિવાજી નાસી

ગયેન છે તેની ગોખમાં કેટલાક સૈનિકો આવ્યા છે બ્રાહ્મણે આ સમાચાર સાભળવા પાછુ ફરીને જોયુ ને ફરી સામે જુએ છે ત્યા પોતાનો યજમાન મળે નહિ! બ્રાહ્મણને ત્યારે જ ખબર પડી કે પોતે શિવાજી સામે બેઠો હતો! મુઠી ઉઘાડીને જોયું તો તેને નવ હીરા, નવ સોનામહોર ને નવ દામ મળ્યા હતા

ગોદાવરીના કિનારા પર એક ગામડામા કેટલાક સન્યાસીઓની સાથે શિવાજી પણ ઉતર્યો હતો જે ઘેર તેઓ ઉતર્યા હતા તે ગરીબીમા ડૂબી ગયેલુ દેખાતુ હતુ ઘરના વૃદ્ધ ડોશી રાત્રે સંન્યાસીઓની પાસે આવ્યાં ને આખમા આંસુ લાવીને બોલ્યા, જોગીરાજ! આપ તો મહાત્મા લોક છો અમારી ચામડીના જોડા શીવડાવી પહેરાવીએ તોપણ તમારી પુરી સેવા કરી ન કહેવાય પણ શિવાજીના લુંટારા માણસોએ ગામમા હમણા ધાડ પાડી છે એટલે તમારી કાઈ પણ મહેમાનગીરી અમે કરી શકયા નથી!' આ ઉપરાત વૃદ્ધ ડોશીમાએ શિવાજીના સૈનિકોને થોડાક વેણ પણ સભળાવી દીધા! શિવાજી આ બધુ સાભળતો હતો તેણે તે ગામનુ નામ તથા ખેડુતોનાં નામ જાણી લીધા અને ઘેર પહોચ્યા પછી તે કુટુબોને પોતાને ત્યા બોલાવી બધી નુકસાની ભરી આપી

જલાલાબાદથી પાચ માઇલ દૂર હીનો નગરમા આજથી પદરસો વર્ષ પહેલા ચીનના ત્રણ મુસાફરો આવી

પહોંચ્યા. હાડ ગાળી નાખે એવો હિમાલય પર્વત પોતાનાં ધોળાં ચકચકિત શિખરોથી આકાશ સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો. ઠંડી તો એવી હતી કે માણસ ઠરીને ઠીકરૂં થઇ જાય. ત્રણે મુસાફરો આગળ વધ્યા ને હિમાલય ઓળંગી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

પણ થોડે ગયા પછી તેમાંથી એક મુસાફરે કહ્યું, ' ભાઇ ! તમે મને છોડીને આગળ વધો. હવે હું વધારે વખત જીવી શકવાનો નથી.' આખા જંગલની ગંભીર શાંતિમાં આ ત્રણ મુસાફરો સિવાય બીજું કોઈ હતુ નહિ.

બુદ્ધદેવની જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાને, અને ઠેરઠેર સચવાઇ રહેલી બુદ્ધદેવની નિશાનીઓ જોવાને આ ભક્તો, ઠેઠ ચીનથી હજારો માઇલની મુસાફરી કરી આવતા હતા; અને આમ વિજયની છેક છેલ્લી ઘડીએ તેમાંથી એક મિત્ર છેલ્લા શ્વાસ લેતો હતો !

' ભાઇ ! આ ઠંડી ભારે છેઃ તમે મારી ચિંતા કર્યા વગર આગળ ને આગળ વધો. તમે રહેશો તો કોઈક દિવસ આપણી જન્મભૂમિ ચીન આપણા ધર્મપિતા બુદ્ધદેવના સાચા શબ્દો પામશે.' આટલું બોલતાંની સાથે તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

એકાન્ત જંગલમાં માત્ર બે પરદેશીઓ રહ્યા. તેઓ એકબીજાના મો સામું ટગરટગર જુએ છે ને પાસે જ તેમના મિત્રનું અચેતન શરીર, ઠંડીમાં વધારે ઠંડુ લાગતુ પડ્યુ છે.

જ્યાં કોઈ રૂદન કરે તેમ ન હતુ તેવા પહાડી

ધ્યાનમાં તે મૃત શરીરના હૃદયની સામે હૃદય લગાડીને, એક માણસ છાતીફાટ રોઇ રહ્યો છે! આખા જંગલમાં તેના રૂદન સિવાય બીજો સ્વર નથી, તેના ડુસકા સિવાય બીજી અશાંતિ નથી, તેના મિત્ર સિવાય કોઇ જીવતું પ્રાણી નથી!

હૃદય ફાટે તેવો વિલાપ કર્યા પછી તે શાંત થયો પોતાનાં જુના વસ્ત્રો ને ગ્રંથોની બે ચાર પોટલી ખભે નાખી, ઉંચે આકાશ સામે એક શ્રદ્ધાભરી દૃષ્ટિ ફેંકી, વારવાર મૃત શરીરને જોતો રોતો ને મનથી પાછો વળતો પોતાના મિત્રની સાથે તે ચાલતો થયો. પર્વતોમાં પહેલાંના જેવી જ શાન્તિ પથરાઇ ગઇ

તે પ્રખ્યાત ચીનાઇ મુસાફર ફાહિયાન હતો

શ્રાવસ્તી નગરીથી બરાબર બારસો કદમ દૂર જીતવન વિહારના સુંદર વૃક્ષો ને સુગંધી પુષ્પક્યારાઓ આવી રહ્યા છે ત્યાં બુદ્ધદેવની શુદ્ધ ચંદનની મૂર્તિ અત્યંત સૌમ્ય વાતાવરણ ફેલાવતી આરૂઢ થયેલી છે એ મૂર્તિની સામે બે પરદેશી મુસાફરો ભીની આંખે ઉભા છે

વિહારમાથી સાધુ લોકો આવીને કંઇ પૂછે તે પહેલાં તેમની આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો બન્નેજણા વારંવાર બુદ્ધદેવની મૂર્તિ જુએ છે ને દરેક વખતે નવા નવા આંસુથી તેમના ગાલ ભીંજાય છે સાધુ લોકોને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું ને તેમણે પૂછ્યું, 'આપ ક્યાંથી આવો છો?'

'અમે બન્ને ચીનથી આવીએ છીએ અમારી સાથે

ઘેરથી ઘણા આદમી નીકળ્યા હતા રસ્તાથી કંટાળી કેટલાક પાછા વળ્યા; કેટલાક પર્વતોમાં નામનિશાન ન મળે તેમ મરી ગયા. આજે એ અસંખ્ય મિત્રોમાંથી માત્ર અમે બે બુદ્ધદેવનાં દર્શન પામ્યા !'

વિહારના અનેક સાધુઓ શ્રદ્ધાની જીવન્ત મૂર્તિઓ જેવા આ બે ચીનાઈ મુસાફરો તરફ અત્યત માન ને ભક્તિભાવે જોઈ રહ્યા.

આ બે મુસાફરો તે ફાહિયાન ને તેનો મિત્ર ટાઉર્ચીંગ.

ચીનથી હજારો કોસ દૂર હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ અથવા લંકાનો બેટ છે. જે વૃક્ષ નીચે બુદ્ધદેવને જ્ઞાન થયું તે બોધિવૃક્ષની એક ડાળ અહીં લાવીને વાવવામાં આવી છે. ફાહિયાન બુદ્ધદેવનાં બધાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી મુસાફરી કરતો હતો. ફરતો ફરતો તે અહીં પણ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક કરુણ બનાવ બન્યો.

એક દિવસ ફાહિયાન બુદ્ધદેવની મૂર્તિ પાસે બેઠો હતો. દિવસો થયાં તે મૂર્તિના જેવું જ તેનું હૃદય કોમળ બન્યું હતું. ચીનથી નીકળ્યાને આજ બાર ચૌદ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. તે દરમ્યાન એની જન્મભૂમિ વિષે એણે કાંઇ પણ સાંભળ્યું ન હતું. ફાહિયાનના મનમા ચીનની જમીન, ચીનના પત્થર, ચીનના લોકો અને પ્યારા ચીનદેશની વાતો ઘૂમી રહી હતી.

એક વખત ફરીને માતૃભૂમિના દર્શન કરવા માટે તે તલસી રહ્યો હતો એટલામાં ત્યા કોઈ એકલદોકલ

યાત્રાળુએ આવી ચીનમા બનેલા પખાની ભેટ બુદ્ધદેવની મૂર્તિ પાસે ધરી પોતાના પ્યારા દેશની આટલી પણ નિશાની આટલા વર્ષે અને આટલે દૂર જોવા મળી એ વિચારથી ફાહિયાનનુ હૃદય પાણીપાણી થઈ ગયુ તે પખાને જોઈને, નાનુ બાળક અનેક વર્ષથી વિખૂટી પડેલી માતાને જોઈને જેમ રડી ઉઠે તેમ ફાહિયાન રડી ઉઠયો

રાજગૃહી નગરીમા બિમ્બિસાર રાજ્ય કરતો હતો એકવાર એવુ બન્યુ કે નગરીમા આગ લાગી

રાજાને લાગ્યુ કે એક માણસ બેદરકાર રહે તેને લીધે આખી નગરીને સોસવુ પડે તે ઠીક નહિ આગ બુઝાયા પછી તેણે આજ્ઞા કરી કે હવેથી જેના ઘરમા આગ લાગે તેણે જગલમા રહેવા જવુ

આ આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કર્યા બાદ થોડા દિવસે તેના પોતાના જ મહેલમા આગ શરૂ થઈ

અમલદારોએ કહ્યુ કે, 'રાજાનું કામ કાયદા બાધવાનું છે પણ કાયદા બાધનારથી કાયદો વધારે મોટો હોઇ શકે નહિ '

લોકોએ કહ્યુ કે, 'આપે આજ્ઞા પ્રસિદ્ધ કરી છે ખરી, પણ આપ તો રાજા છો, માટે ઇચ્છામા આવે તેમ આજ્ઞા ફેરવી શકો છો '

પણ રાજા બિમ્બિસાર પોતાનો મહેલ છોડીને જગલમા રહેવા જવા ચાલી નીકળ્યો અને સૌને કહ્યુ 'હવે પછી આવુ નમળુ મન રાખશો નહિ કાયદા બાધનાર માટે તો કાયદો સૌથી વધારે બધનકર્તા છે '

અલાઉદ્દીન ખિલજી અને તે પહેલાના તઘલખ બાદશાહોના જમાનાના એક મહાન પુરુષ યાદ રાખવા જેવા છે તે શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆ એમ કહેવાય છે કે શેખ નિઝામુદ્દીન હજી તદ્દન બાલ્યાવસ્થામા હતા ત્યા તેમના પિતા સૈયદ અહમદને ભયકર માદગી આવી શેખની માતા બીબી ઝુલેખાની અત્યત પવિત્ર સ્ત્રી તરીકે ખ્યાતિ હતી એક રાતે તેને સ્વપ્ન આવ્યુ કે કોઈ દિવ્ય અવાજ તેને બોલાવી રહ્યો છે અને કહી રહ્યો છે કે બેમાથી એકની પસદગી કરી લે પતિ અથવા પુત્ર પતિ બચશે તો પુત્ર નહિ હોય, પુત્રને બચાવવો હશે તો પતિ નહિ હોય માતાનું વાત્સલ્ય-જેના વિના પૃથ્વી અમૃત વિહોણી થઇ જાય-પુત્રની પસદગી તરફ વળ્યું અને સૈયદ અહમદ ત્યાર પછી થોડા દિવસે મૃત્યુવશ થયા આવી પ્રેમલ અને પવિત્ર માતાની શેખના જીવન પર ઘણી ઊંડી અસર થએલી કહેવાય છે કે શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆના ગુરુ મૌલાના કમાલુદ્દીન ઝહીદ પણ સ્વતત્ર મિજાજના ને પોતાની બદગીમા જ લીન રહેનારા સાચા ફકીર હતા તેમની કીર્તિકથા સાભળીને સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન બલ્બને તેમને બોલાવીને ઇમામની જગ્યા આપવા માડી, ત્યારે મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો 'અમારા જીવનમા એક જ વસ્તુ રહી છે ખુદાની બદગી એ પણ સુલતાન લઈ લેવા માગે છે ?' આવા ગુરુને ચરણે બેસીને શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆએ વિદ્યા ને ચારિત્ર્ય કેળવ્યાં હતા

બલ્બનના જમાનામાં એક જીતાલ-એટલે લગભગ બે પૈસા-ના એક મણ તરબુચ મળતા એટલી સોઘવારી હતી કેવળ ઐચ્છિક ગરીબીને વરેલા આ મહાન પુરુષ

પાસે એ ખરીદવા માટે પણ પૈસા ન હતા, અને છતાં જલાલુદ્દીન ખિલજીએ સ્વેચ્છાએ આપવા માંડેલું ગામ ન લેવાની શક્તિ હતી ! એક વખત એક કીમિયાગરે એમને કીમિયો શીખવાનું કહ્યું કે જેથી ગરીબી ટકી શકે જ નહિ. ઓલીઆએ જવાબ દીધો 'પૈસા ભેગા કરવા એ તો વેપારીનું કામ છે અમારું ફકીરનું કામ તો એકની બંદગી માટે જીવન જીવવું એ જ છે'

શેખ નિઝામુદ્દીને કહેલું કે મારી કબર તો ખુલ્લા મેદાનમાં હોય એટલે બસ છે એના ઉપર બીજું કાંઈ ન જોઇએ પણ સુલ્તાન મહમ્મદ તઘલખે ઓલીઆની કબર ઉપર રોજો બંધાવેલો છે એને છસો વર્ષ થયા કૈંક રાજાઓ આવ્યા અને ગયા, છતાં શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆનું નામ આજે પણ એટલી જ પવિત્ર ભાવના જગાવે છે

અમીર ખુશરુ સાત આઠ વર્ષની ઉમરનો હતો તે વેળા ઘણી વખત આ શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆ પાસે બેસવા આવતો એ અમીર ખુશરુએ જ દેવળદેવી અને ખિજરખાની પ્રેમકથા લખી છે તે એ જમાનાનો કવિ હતો એણે દિલ્હીની શહેનશાહતની તડકી છાંયડી પણ જોઈ હતી દેવળદેવી અને ખિજરખાની પ્રેમકથા જેમ એણે લખી છે તેમ એણે અલાઉદ્દીનના જમાનાનો ઇતિહાસ પણ લખ્યો છે પરંતુ એ ઇતિહાસ ઇતિહાસલેખકનો નહિ પણ કવિનો લખેલો છે, એટલે કેટલીક જગ્યાએ અતિશયોક્તિ છે છતાં અલાઉદ્દીનના જમાનાનું એમાંથી સારું ચિત્ર મળી રહે છે

શહેનશાહ અકબરે હિંદુ સંસ્કૃતિનો સાચો અભ્યાસ કરવા માટે કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોનું ફારસીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન તો ઘણા વખત પહેલાંથી મુસલમાન લેખકો મેળવતા આવતા હતા. ખલીફા હરૂન-અલ-રશીદ ના દરબારમાં કેટલા યે સંસ્કૃત જ્ઞાતા હતા. ચરક અને સુશ્રુતનાં અરબ્બી ભાષામાં ભાષાંતર તો ઘણા વખત પહેલાં થયાં હતાં. હરૂન-અલ-રશીદના દરબારમાં બે હિંદુ વૈદરાજ હતા એમ પણ કહેવાય છે. પ્રખ્યાત મુસાફર આલ્બેરૂનીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન સારૂં હતું. અકબર પહેલાં ફિરોઝ-શાહ તઘલખે પણ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતરો કરાવ્યાં હતાં.

ચાર વરસ, ચાર માસ ને ચાર દિવસનો થતાં અકબર ભણવા બેઠો. પણ જે ગુરુ મળ્યા તે પોતે જ કબુતરના શોખીન હતા, એટલે નાનકડો શિષ્ય એમની પાસેથી કાંઈ શીખ્યો નહિ. મોટી ઉમરનો થતાં પણ અકબર, શિક્ષકો બદલાવ્યા છતાં કાંઈ શીખ્યો નહિ, ત્યારે હુમાયૂએ તેને ઉપદેશનો કાગળ લખ્યો. એટલું છતાં યે અકબર કાંઈ શીખ્યો હોય એમ લાગતું નથી. છતાં મોટી વયે અકબરે વિદ્યા ઉપર જે પ્રીતિ બતાવી તે તો જાણીતી વાત છે. પોતાના સમયનો થોડોક ઇતિહાસ એણે સંસ્કૃતમાં પણ લખાવ્યો હતો. મહાભારત, રામાયણ, અથર્વવેદ, લીલાવતી ગણિત, રાજતરંગિણી, હરિવંશ, નળદમયંતીકથા, સિંહાસનબત્રીશી, યોગવાસિષ્ઠ, ગંગાધર વગેરેનાં ભાષાંતર અકબરે તૈયાર કરાવરાવ્યાં હતાં બદાઉની નામનો અકબરના જમાનાનો ઇતિહાસકાર, જેનું ખરૂં નામ અબ્દુલકાદીર છે,

તે પણ ભાષાંતર કરનારાઓમાંનો એક હતો. તેણે રામાયણનું ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું ભાષાંતર કર્યું હતું અને તેને માટે ૧૫૦ અશરફી તથા ૧૦,૦૦૦ ટંકા તેને મળ્યા હતા. (૨૩૪ ટંકા= ૨૪ પૌંડ). ભાષાંતર કરનારાઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની મદદ લેતા અને અકબર જાતે એ કામમાં રસ લેતો. બદાઉની લખે છે કે અથર્વ વેદનુ ભાષાંતર દક્ષિણમાંથી આવેલા એક વિદ્વાનને સોંપાયું હતું. તેનું નામ શેખ ભવાની. મૂળ તો એ બ્રાહ્મણ હતો, પણ પછી મુસલમાન થઈ ગએલો. સો ચિત્રકારો આ ભાષાંતરોને ચિત્રિત કરી રહ્યા હતા. અબુલ ફઝલ લખે છે કે કેટલાક ચિત્રકારોની કૃતિઓ અતિ સુંદર હતી અને એમને ખુશીથી યૂરપના મહાન ચિત્રકારોની હરોળમાં મૂકી શકાય

મુગલ સમયના સમાજનું આછું ચિત્ર આપણને અબુલ ફઝલમાંથી મળી આવે છે. દારૂની બદી સાધારણ થઈ ગઇ હતી. કોર્ટનો ભભકો આંજી નાખે એવો હતો. અમીરો એક વરસને અંતે પોતાનાં બધા વસ્ત્રો–પાયજામા સિવાય–વહેંચી દેતા. કોઇ પણ અમલદારને દેશની બહાર દોલત લઈ જવાની રજા મળતી નહિ, એટલે અમીરો પોતાની દોલત પોતે જ ખર્ચી કાઢતા. સોઘવારી ઘણી હતી. ઘેટાની કીંમત દોઢ રૂપિયો પડતી. ગાયની કીમત લગભગ દસ રૂપિયા હતી. ઘઉં છ આનાના મણ (=૫૫ાા શેર), દૂધ સાડાબાર આનાનું મણ ને ઘી લગભગ સાડાત્રણ રૂપિયે મણ વેચાતું. સુતારને લગભગ ત્રણ આના (અત્યારની કીમતે) રોજ મળતું, જ્યારે મજૂર લગભગ એક આનો કમાતો.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ પણ લખે છે કે અકબરના જમાનામાં મજૂરને ખાવાપીવાની તંગી ન હતી. આજે દાણાની બજાર તેજ છતાં મજુર અને ખેડૂતને ખાવાના વાંધા છે.

મેન્ડેસ્લો નામનો જર્મન મુસાફર ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. ચોવીસ વર્ષના આ જુવાન જર્મને પોતાની મુસાફરીની હકીકત લખેલી, તેમાંથી તે સમયનું ચિત્ર ખડું કરી શકાય છે. મેન્ડેસ્લોએ અમદાવાદનું વર્ણન આપ્યું છે એ પરથી માલૂમ પડે છે કે અમદાવાદ એ સમયે ગુજરાતના બગીચા જેવું હતું. મેન્ડેસ્લો લખે છે કે અમદાવાદમાં જેટલાં ઝાડ હતાં એટલાં જ વાંદરાં પણ હતાં. ઇંગ્લીશ ફેકટરી (અંગ્રેજી કોઠી) પર એક વખત મેં ૧૫૦ ગણ્યાં હતાં. તે વખતે ગુજરાતનો સુબો આઝમખાન હતો. તેની ઉમર લગભગ સાઠ વર્ષની હતી. તેની પાસે દસ કરોડની દોલત છે એમ કહેવાતું. તેની પુત્રી શાહ સુજા જોડે પરણાવવામાં આવી ત્યારે તેણે વીસ હાથી, એક હજાર ઘોડાં ને ૬૦૦૦ ગાડાં મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેની સાથે દાયજામાં આપી હતી. તેનું ઘરખર્ચ લગભગ દસ હજાર રૂપિયા દર મહિને થતું હશે.

આઝમખાન સાથે મેન્ડેસ્લોની મુલાકાત થઇ હતી અને ચોવીસ વર્ષના જુવાનને આમ એકલો મુસાફરી કરતો જોઇ તેને બહુ આનંદ થયો હતો.

રોમની સાથે જે વખતે હિંદનો વેપાર ચાલતો—લગભગ પહેલી બીજી સદીમાં—ત્યારે હિન્દુસ્તાનથી રોમમા મુખ્યત્વે કરીને કાપડ જતુ. એ ઉપરાત સોનું, રૂપુ, મોતી અને હીરાનો વેપાર પણ ચાલતો.' સીલોનનું એક નામ રત્નદ્વીપ પણ છે અને પ્લીની નામના ઇતિહાસકારે લખ્યુ છે કે સિંહલદ્વીપના રાજાએ રોમના રાજા ક્લોડિયસ (ઇ સ ૪૧–૫૪) પાસે દૂત મોકલેલો હિંદી રેશમની મોહિનીએ રોમન સ્ત્રીઓને ઘેલી બનાવી દીધી હતી, અને પરિણામે ત્યા અત્યત પાતળું વસ્ત્ર ન પહેરવાનો ધારો કરવો પડયો હતો પવન જેવા આ પાતળા વસ્ત્ર રોમન સ્ત્રીઓને પહેરતી જોઇને ત્યાના ગભીર માણસોને દિલગીરી પણ થતી લગભગ દર વર્ષે ૮૦ લાખ રૂપિયાનું કાપડ રોમની સમૃદ્ધિ એથી જતું. એક વખત તો હિન્દના ૧૨૫ વહાણો રોમને કિનારે લાગરીને પડયા હતા. એ જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનો વેપાર ચીન, મિસર અને સીરીઆ સાથે પણ ચાલતો હતો

પાર્લમેન્ટ–પ્રજાસત્તાક તંત્ર–નો વિચાર ઘણા જ પ્રાચીન સમયથી હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત છે જ્યારે જ્યારે હિંદમા મહાન સમ્રાટો થઇ ગયા છે, ત્યારે ત્યારે એ તત્ર શિથિલ બનતુ લાગ્યુ છે, છતા એ ભાવના પ્રજાના પ્રાણમાં જ રહેલી હતી એ વિષે શકા નથી વૈદિક સમયની સમિતિ અને સભા જાણીતા છે, ભગવાન બુદ્ધના જમાનાની ગણપ્રથા અને સઘપ્રથા પણ જાણીતા થઈ ગયાં છે તેમ જ ગ્રીક સમયના ઇતિહાસકારોએ એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રજાસત્તાક તત્રની હસ્તી વિષે આ રીતે વધારે પ્રકાશ પાડયો

છે 'બીઆમ નદીની પેલી તરફ રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશમાં ૫૦૦૦ અમીરો વડે રાજતત્ર ચલાવાય છે. દરેક અમીર રાજાને એક હાથી ભેટ ધરે છે.'

ઘણું કરીને શ્રી કૃષ્ણ આવા પ્રજાકીય તત્રના જ આગેવાન હતા. શાતિ પર્વમા એ વિષે એક ઉલ્લેખ છે, જે ઉપરથી વિદ્વાન ઇતિહાસકારો ધારે છે કે પ્રજાકીય તંત્ર હિંદમાં ઘણા જૂના વખતથી ચાલતુ આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ નારદને કહે છે 'સયુક્ત રાજસભામા બે રાજકીય પક્ષ છે ને તેમાનો દરેક પોતાનો હાથ ઉપર રાખવા મથે છે. એવી રાજસભામા તીક્ષ્ણ વાદવિવાદ પણ થાય છે' અલેકઝાડરને પાછા ફરતાં જે લોકોએ લગભગ મરણ તુલ્ય કરી મૂકયો હતો તે ક્ષુદ્રક અને માલવ લોકોને પોતપોતાનાં સ્વતત્ર લોકતત્ર હતા. બન્ને પ્રજાએ મળીને સો એલચીઓ લડાઈ પછીની વાટાઘાટ માટે મોકલ્યા હતા માલવ લોકો સાથેની લડાઇમા અલેકઝાડરને ઝેરી ઘા ખમવો પડયો તેથી તેને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે એ લોકો ઘણા બહાદુર છે અને તેમને બહુ સતાવવામા ફાયદો નથી. ગ્રીક ઇતિહાસકારોની વિગત પ્રમાણે 'આવેલા એલચીઓ ઘણા રૂઆબદાર હતા. સઘળા રથમા બેઠા હતા તેમણે લાલ અને સોનેરી વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતા અને તેમની ચાલમા એક જાતનું અસાધારણ ગૌરવ હતું તેમણે કહ્યુ દૈવ–અને નહિ કે ભય–અમારા પરાજયનું ને આ સધિનું કારણ છે અમારી સ્વતત્રતા હિમાલય જેટલી જૂની છે એને હજી સુધી કોઇએ તોડી નથી' અલેકઝાડરે તેમની શરતો કાંઈ પણ આનાકાની વિના તરત સ્વીકારી લીધી સો એલચીઓ બે પ્રજા

તરફથી સંધિ માટે આવ્યા હતા એ વિગત પરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે તે પ્રજાપ્રતિનિધિઓ જ હોવા જોઈએ અને પછી અલેકઝાંડર જેમજેમ આગળ ગયો તેમતેમ તેને બીજી પણ પ્રજાકીય સત્તાઓનો અનુભવ થયો હતો

બાજીરાવ બીજો લગભગ ૮૦ વર્ષે ઇ સ ૧૮૫૧ મા મરણ પામ્યો એક વખત એણે કંપની સરકારને ૭ લાખ રૂપિયા વ્યાજે પણ ધીર્યા હતા અને શીખ વિગ્રહ વખતે તો પોતાને ખર્ચે બે રેજીમેન્ટ પણ તૈયાર કરાવીને કંપની સરકારની મદદમાં મોકલી હતી

બાદશાહ ઔરંગઝેબે પોતાના વૃદ્ધ અને અનુભવી સરદાર રાજા જયસિંહને જ્યારે દક્ષિણમાં મોકલ્યો ત્યારે એ કસાએલા સેનાપતિએ માત્ર ત્રણ માસમા જ શિવાજીને હરાવી દીધો તેને પુરંધર મુકામે સંધિ કરવી પડી અને પોતાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ આપીને કેટલાક મજબૂત કિલ્લાઓ આપી દઈને તથા મોગલ લશ્કરમા પોતાના પુત્ર સંભાજીને પાંચહજારી મનસબ બનાવીને પોતાનું નાનું સરખુ રાજ્ય બચાવી લેવુ પડયુ ! ઉદેપુરના રાણાની માફક શિવાજીએ પણ કહ્યુ કે મોગલ દરબારમા હાજરી આપવાની ફરજમાથી મને મુક્ત કરવો જોઈએ મારે બદલે મારો પુત્ર સંભાજી આવશે બાકી દક્ષિણમા મોગલ લશ્કર બિજાપુર-ગોવળકોંડા સામે યુદ્ધ કરશે તેમા મદદ કરવા હુ જાતે આવીશ

સંધિ થઈ ગઈ. મંજૂરીનું બાદશાહી ફરમાન પણ આવી ગયું. શિવાજી માટે ખિલઅત મોકલાયો. રાજા જયસિંહની શિખામણ પ્રમાણે શિવાજી બાદશાહી ફરમાન લેવા છ માઈલ પગે ચાલીને સામે ગયો અને ઘડીભર લાગ્યું કે શિવાજીનું વ્યક્તિત્વ મુગલાઈમાં મળી ગયું છે! રાજા શિવાજી પોતાના નાના રાજ્યમાં રાજા, પણ મોગલ સરકારના તો એક સરદાર!

રાજા જયસિંહ ઘણો વિચક્ષણ ને કુનેહબાજ હતો. તે માત્ર શૂરવીર લડવૈયો કે દીર્ઘદર્શી સેનાપતિ ન હતો. તે રાજદ્વારી શેતરંજનો પણ અઠંગ ખેલાડી હતો. એણે જોઈ લીધું કે મોગલ સૈન્ય બિજાપુર–ગોવળકોંડાનાં લશ્કરને હંફાવે ત્યાં સુધી તો શિવાજીની મૈત્રી ખપમાં આવે; પણ ન કરે નારાયણ ને જો મોગલ સૈન્ય હાંફવા માંડે, અને એ જ વખતે દક્ષિણના ડુંગરેડુંગરાની ચાવી ગજવામાં લઈને ફરનારો શિવાજી બદલે, તો દિલ્હી આગ્રાથી હજાર માઈલ દૂર આવેલા મોગલ સૈન્યની કબર દક્ષિણમાં જ ખોદાય! એણે બીજું એ પણ જોઈ લીધું કે જો શિવાજીને જાળવી રાખવાની બાદશાહી રાજનીતિ સફળ થાય તો આખું દક્ષિણ એકલે હાથે જ સાચવી રાખવાની શક્તિ શિવાજીમાં છે. શિવાજી જ બાદશાહી સ્તંભ બને, દક્ષિણનો સૂબેદાર બને અને હમેશને માટે દક્ષિણ તરફની પીડા નીકળી જાય.

રાજા જયસિંહ બિજાપુર સર કરવા ચડ્યો. શિવાજી મહારાજની સરદારી નીચેના સૈન્યે આગળ વધીને રસ્તામાં નડતા દુશ્મનોને હંફાવવાનું શરૂ કર્યું. શિવાજી મહારાજની આ સેવાની ઘણી પ્રશંસા થઈ. રત્નજડિત ખંજર બાદશાહી

પ્રશસાપત્ર સાથે ભેટ મળ્યુ બિજાપુરથી દસ જ માઈલને અતરે બાદશાહી લશ્કર આવી પહોચ્યુ પણ બિજાપુરનો કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો મશહૂર મુલ્કેમેદાન તોપનો રાક્ષસી માર હજી મોગલ સૈન્યે ચાખ્યો નહોતો બિજાપુરને ફરતું જાણે સાત માઈલનુ કૃત્રિમ રણ જ હોય તેમ, ઝાડનું ઠૂંઠું કે પાણીનું પાવળુ ક્યાય મળે એવુ બિજાપુર શાહ આદિલશાહે રહેવા જ નહોતું દીધુ !

આવી સ્થિતિમા મોગલ સૈન્યની એક બે જગ્યાએ હાર થઇ હુમલો શિવાજી મહારાજની સૂચના પ્રમાણે થએલો, એટલે આરોપ એમના ઉપર જ ચડયો જયસિંહના પ્રતિસ્પર્ધિ દિલેરખાને શિવાજીને કેદ કરવાની પણ માગણી કરી શિવાજીની પોતાની પન્હાળ ગઢ લેતા હાર થઈ બીજો શિવાજી હોય એવો બહાદુર સરદાર નેતાજી બિજાપુરને મળી ગયો રાજા જયસિંહે એને ઘણીઘણી લાલચો આપીને પાછો તો મેળવ્યો પણ એ અનુભવી ગજા સમજી ગયો કે શિવાજી પણ જો આમ ફરી બેસે—અને ગોવળકોંડા—બિજાપુર તો એક થઈ જ ગયા છે—તો આખુ મોગલ સૈન્ય અહીં જ સાફ થઈ જાય.

મોગલ શહેનશાહતને ભવિષ્યમા વખતે લાગી જાય એવો આ ભય કર ઘા વાળી લેવા તેણે શિવાજીને બાદશાહની હજુરમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું પુરંધરની સંધિ પ્રમાણે તો બાદશાહી તહેનાતમા હાજર રહેવાની ફરજમાંથી શિવાજીને છૂટ મળી હતી એટને જયસિંહે બીજી ચાનમાજી રચી દક્ષિણના સૂબેદાર બનવાની તમને હવે તક મળી જાય એવુ છે કેમકે દક્ષિણ જીતવામાં બધા સરદારો હાર્યા છે એટલે

બાદશાહી મહેરબાની મેળવવાનું તમારે માટે શક્ય છે આવી ભવિષ્યના ઉદયની વાત કરીને તેણે શિવાજીને આગ્રા જવા માટે ઉત્તેજન આપ્યુ ૭ વર્ષ પહેલા અફઝલખાનને મળવા જવા માટે શિવાજીના મનમા જે શકા ને વ્યાકુળતા થયા હતા તેવા જ આ વખતે પણ થયા વખત છે ને બાદશાહ નારાજ હોય ને આ બધી જાળ હોય તો ? પણ જયસિંહે સોગન લીધા કે તમે અવશ્ય પાછા આવશો જ અને મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમાં તમારી ખબર રાખશે

પોતે પાછો ફરે ન ફરે તેની કોને ખબર છે ? એટલે શિવાજી પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવા ગામડેગામડુ જોઈ વળ્યો મોરોપત પેશ્વા સાથે માતા જીજાબાઈ રાજપ્રતિનિધિ રહેવાના હતા નેતાજી પાલકર સેનાપતિ બન્યો આમ પોતે પાછો આવે કે ન આવે, જીવે કે મરે, પણ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજ્ય તો ચાલ્યા જ કરે એવી સૌને સૂચના આપીને, ૪ સ ૧૬૬૬ ના માર્ચ મહિનાની એક માજે નવ વર્ષના સભાજી સાથે તે આગ્રા જવા નીકળ્યો ૭ વર્ષ પહેલા અફઝલખાનને મળવા જતા જીવન, મરણ ને રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રશ્ન જેવી રીતે તેનુ અતર વલોવી રહ્યો હતો, તેવી રીતે આજે પણ એના અતરમા ઊડુઊડુ મથન ચાલી રહ્યુ હતુ પોતે એકલો ન હતો સભાજી સાથે હતો અને બાળબચ્ચા માતા સ્ત્રી, સગા સબધી સૌને છોડીને તેની સાથે ચાલી નીકળનાર ચાર હજાર વીર પુરુષો પણ હતા મહારાષ્ટ્રનુ જીવન તેની સાથે આવતુ હતુ કદાચ આગ્રાથી પાછા નહિ ફરીએ તો ?– કદાચ તે વધુ વિચાર કરી શકયો નહિ

આથમતા સૂર્યના ભૂખરા રંગમાં દૂરદૂર ધૂળમાં ઢંકાતું સૈન્ય જીજાબાઈએ જોયા કર્યું;–જોયા જ કર્યું. અને છેવટે જ્યારે એકલું અંધારૂં રહ્યું ત્યારે, જીજાબાઈ જાણે પ્રાણ વિનાનો દેહ હોય તેવાં શિવાજી વિનાના રાયગઢમાં પાછાં ફર્યાં.

ચાલતાંચાલતા સૌ ઔરંગાબાદ પહોંચ્યા. આખું શહેર શિવાજીને જોવા મળ્યું. અફઝલખાનને એક ઘડીમાં ભર સૈન્યની વચ્ચે હણી નાખનાર, પૂનામાં પેલા શાહિસ્તખાનને મધરાતે જગાડીને ભગાડનાર, આ વીર પુરુષની કીર્તિ ઠેરઠેર ફેલાઈ રહી હતી. એના વીરત્વ પર લોકો આફ્રીન હતા. બચ્ચાં પૂછી રહ્યાં છે, 'આમાં શિવાજી ક્યાં?' પનિહારીઓ માથે પાણીના બેડાં લઈ શિવાજીની સવારી નિહાળવા ઉભી રહી છે. બારીમાં, બારણામાં, ગોખમાં, બજારમાં ઠેરઠેર લોકની ઠઠ જામી છે અને સૌની નજર સૌથી આગળ ચાલનારા શિવાજી પર ઠરી રહી છે. એની કેડે પ્રખ્યાત ભવાની તલવાર લટકે છે. તેની સોનેરી મૂઠના ફૂલમાં જડેલાં લાલ માણેકનું તેજ રસ્તાની ધૂળથી ઝાંખુ પડયું છે, પણ છાનું રહેતું નથી. લોકોએ આજે જાણે પહેલવહેલાં સ્વતંત્ર સૈનિકો અને વીર સેનાપતિ નિહાળ્યા. પણ ઔરંગાબાદનો સૂબો સફશિકનખાન આ જમીનદારની સામે પણ ફરકયો નહિ. શિવાજી આગ્રા જાય કે ગમે ત્યા જાય, એના જેવો મોટો સૂબેદાર એને મળવા જાય ખરો? શિવાજી અને તેનું ચાર હજારનું વીર સૈન્ય શહેર સોસરવાં નીકળીને ઉતારે ગયાં. ઔરંગાબાદનો સૂબો

શિવાજીને મળ્યો નહિ, તો શિવાજી પણ જાણે ઔરંગાબાદમાં સુબો છે જ નહિ એમ પરબાર્યો ઉતારે જ ગયો. પછી સુબેદાર મળવા આવ્યો.

જ્યાંજ્યાં ખબર પડે છે કે શિવાજી બાદશાહને મળવા આગ્રા જાય છે ત્યાંત્યાં લોકની ઠઠ જામી જાય છે. ગામડાના ખેડુતો ખેતરમાંથી દોડીદોડીને એ મરાઠા મરદારને નિહાળે છે. એનું સૈન્ય ગામને પાદર નીકળે છે કે તરત આખું ગામ જોવા દોડે છે! એની કીર્તિ, એની સાહસકથા એનું વીરત્વ ઘેરઘેર ગવાઈ રહ્યાં છે. બ્રાહ્મણો કહે છે કે એને ભવાની હાજરાહજૂર છે. ડોશીશાસ્ત્ર પ્રમાણે એણે વીર વિક્રમની પેઠે વૈતાળ સાધ્યો છે. કેટલાક કહે છે કે એણે લધિમા સિદ્ધિ મેળવી છે. કોઈ કહે છે કે એને એક ફકીરે ઇલમ શીખવાડયો છે. રસ્તા પર ચાલ્યું જતું એ વીર સૈન્ય ને એનો બહાદુર નાયક નિહાળીને સૌની આંખ ઠરે છે.

ત્રણ મહિને શિવાજી આગ્રા પહોંચ્યો. ઔરંગઝેબ બાદશાહનો મૂકામ ત્યાં હતો ત્રીજે દિવસે બાદશાહની પચાસમી તિથિ ઊજવવાની હતી અને તે દિવસે દરબારમાં હાજર રહેવાનુ શિવાજીને નિમંત્રણ હતું. કુમાર રામસિંહ શિવાજીને દરબારમાં લઈ ગયો ત્યારે દરબારીઓની ઠઠ જામી હતી. બાદશાહની તુલા કરવા માટે સોનારૂપાનો ઢગ કર્યો હતો. દરબારીઓ અને તેમના હજુરીઓ હજારોની સંખ્યામાં ઊભા હતા. ચારે તરફ રેશમી ગાલીચા ને જરિયાનની જાજમો શોભી રહી હતી. હીરા, રત્ન ને માણેકથી પૂરેલી મયૂરાસનના મયૂરની કળા ઝળાઝળાં થઇ

રહી હતી, અને સાચાં અંગૂરી મોતીનાં ઝુમખાં ને તોરણ નખ્તેતાઉસને શોભાવી રહ્યાં હતાં.

છેક દક્ષિણથી આવેલા વીર મરાઠાને કેટલાક મોગલ સરદારો નિહાળી રહ્યા હતા. એટલામાં ખુદ બાદશાહ પોતે પધાર્યા. ઉમરાવોએ ઘૂંટણીએ પડી સેજદો કર્યો. શિવાજીએ નઝર તરીકે પંદરસો સોનામહોર ધરી અને નીસાર તરીકે છ હજાર રૂપિયા ધર્યા.

ટૂંકી દાઢીનો, વિચક્ષણ ને શરીરે જરા નમેલો ઔરંગઝેબ મીઠા અવાજથી બોલ્યો; 'આવો શિવાજી રાજા !'

શિવાજીને સિંહાસન સમક્ષ દોરી ગયા. શિવાજીએ નીચા વળી બાદશાહને ત્રણ સલામ કરી. પણ 'રાજા' શબ્દમાં રહેલો કટાક્ષનો રણકો અને ગર્ભિત અર્થ હજી તો શિવાજી સમજે તે પહેલાં તો ઔરંગઝેબની આંખની ઈશારત થઈ અને શિવાજીને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની હરોળમાં તેની જગ્યાએ લઈ ગયા. દરબારનું કામ આગળ ચાલ્યું અને જાણે શિવાજી ક્યાં ય છે જ નહિ તેમ તેની સામે પણ કોઈએ જોયું નહિ.

શિવાજીએ તો રાજા જયસિંહની વાતચીત પરથી એવી મનોરમ કલ્પના કરી હતી કે પોતાને બાદશાહ દક્ષિણની સૂબેદારી આપશે, મિત્ર પેઠે રાખશે બિજાપુર-ગોવળકોંડાની આંટીઘૂંટીની વાતો પૂછશે અને પોતે બાદશાહને બિજાપુર–ગોવળકોંડાના રાજ્યનો ખરો ખ્યાલ આપશે. પણ અહીં તો શિવાજીને લેવા માટે સામે આવેલા બે સરદારો–બન્ને ત્રીજા વર્ગના. બાદશાહ સલામતે તેનું નામ ઉચ્ચાર્યું તે પણ મશ્કરીમાં ! મૂછમાં હસતા હજારો ઉમરાવોની

હાજરીમાં તેને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની હરોળમાં ઊભો રાખી જાણે તેની નિષ્ઠુર મશ્કરી કરવાનો જ મોંનો ઈરાદો લાગ્યો. હજારો આંખમાં અટ્ટહાસ્ય ભર્યું હતું. એણે કુમાર રામસિંહને પૂછ્યું. 'શું આ બધા પાંચહજારી મનમબદારો છે ! હું પણ પાંચ હજારી ?–રામસિંહ !'

રામસિંહ દરબારની રીતભાતથી વાકેફગાર હતો. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, 'રાજાસાહેબ ! ધીમે બોલો. ખુદ બાદશાહ સલામતનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાય છે ! જોયું, હવે નામવર શહેનશાહને સોનાથી તોળશે !'

શિવાજીની આંખમાં ખુન્નસ ચડ્યું. એને ઘડીભર ગાંડપણ આવ્યું. અફઝલખાનને હણનારી વીરત્વ ભરેલી ધીરવૃત્તિ તેને છોડી ગઈ. એના રોમરોમમાં મારવાનો ને મરી ફીટવાનો અગ્નિ પ્રગટ્યો.

'રામસિંહ !' તે ફાટી ગએલા ઘોઘરે સાદે બોલ્યો. મુખ્ય વજીર જાફરખાને કરડી નજરે રામસિંહ સામે જોયું. રામસિંહ શિવાજીને શાંત પાડે તે પહેલાં તો જ્વાળામુખીમાંથી ભભૂકતા અગ્નિનીમાફક શિવાજી ઉતાવળમાં બોલી ગયો, 'મારી પાસે સૈન્યમાં કેટલાયે પાંચ હજારી છે ! નેતાજી પાંચ હજારી છે; અને શું હું પાંચ હજારી ? લાવ, ક્યાં છે તારૂં ખંજર ?' આમ કહીને શિવાજીએ રામસિંહનું ખંજર ખેંચવા હાથ લાંબો કર્યો, પણ ખેંચે તે પહેલા તો રૂવેરૂવે વ્યાપેલા ક્રોધથી તે બેભાન થઈ ભરસભામા ઢળી પડયો !

દરબારીઓએ શિવાજીના શબ્દો સાંભળ્યા હતા. દરબારી રીતભાતનો ભંગ ન થાય માટે તેઓ બોલ્યા નહિ;

પણ સૌનાં મન વ્યગ્ર થયાં હતાં. ખુદ શહેનશાહે અવ્યવસ્થા થતી જોઈ રામસિંહને પૂછ્યું, 'શું છે?'

'એ તો જહાંપનાહની સલામે આવેલા, પણ જંગલના વાઘ એટલે અહીંની ગરમી ન ખમી શક્યા. જરાક બેચેન લાગે છે. એને આવો દરબાર નવો છે, રીતભાત પણ નવી છે. એની બેઅદબી માટે માફી માગું છું.'

પાસેના દીવાનખંડમાં લઈ જઈ શિવાજી ઉપર ગુલાબનું સુગંધી જળ છાંટતાં તે ભાનમાં આવ્યો. ઔરંગઝેબે બેચેન રાજાને ઉતારે લઈ જવાની રજા આપી.

ઉતારે તો શિવાજી પહોંચ્યો. પણ શિવાજીના શબ્દો બાદશાહને કાને પહોંચી ગયા હતા. રામસિંહને હુકમ થયો કે જયપુરને ઉતારે શિવાજીને રાખવો અને તેની સઘળી જોખમદારી પણ તેને માથે જ નાખી.

શિવાજીને હવે કાંઈક સમજણ પડી કે આગ્રા આવવાનું સહેલું હતું. પણ આગ્રામાંથી દક્ષિણમાં પહોંચવું સહેલું નથી. બિજાપુર અને ગોવળકોંડા જીતવાની આશા આપીને આગ્રામાંથી જવાની શિવાજીએ માગણી કરી. પણ જવાબ મળ્યો કે 'થોડી રાહ જુઓ; પછી યોગ્ય થશે.'

એક વખત ઔરંગઝેબની મુલાકાત લેવા માટે પણ શિવાજીએ પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ શાહિસ્તખાન પૂનાના ઘા ભૂલી ગયો ન હતો. એ શાહિસ્તખાન મુખ્ય વજીર જાફરખાનનો સાળો થતો હતો. સાળાએ બનેવીને ચેતાવ્યો હતો કે શિવાજી આંખમાંથી કણું કાઢે તેમ જીવ કાઢી લે છે. બનેવીએ ઔરંગઝેબને ચેતાવ્યો કે ભૂલેચૂકે શિવાજીને એકલા મળતા નહિ. મળવાની કોઈ ભૂલ કરે કે હિંમત દેખાડે એ આશા

રોકટ હતી દસ હજાર લશ્કરીઓથી ઘેરાએલા અફઝલખાન પર પડેલો ઘા મોંને મારનારો હતો. વીસ હજાર સૈનિકોથી વીંટાયેલા શાહિસ્તખાન પર તેના ઘરમાં ઘા પડ્યો તે કોઈ ભૂલ્યુ ન હતું. જયસિંહ તેને મળ્યો ત્યારે શિવાજીના આવવાના રસ્તા ઉપર બન્ને બાજુ ખડી તલવાર સૈનિકો ઊભા રહ્યા હતા. શિવાજી મુખ્ય વજીર જાફરખાનને મળવા ગયો ત્યારે તેણે 'સારું, હું બાદશાહ સલામતને વાત કરીશ' એવા બે શબ્દમાં જ વાત પતાવી દીધી.

આવી સ્થિતિમાં શિવાજીએ ત્રણ મહિના ગાળ્યા. નવ વર્ષના સંભાજીને ખોળામાં બેસાડી શિવાજી રાયગઢને, જીજાબાઈને અને દક્ષિણને સ્વપ્નમાં નિહાળે છે. ઠરઠર સહ્યાદ્રિના ડુંગર તેને બોલાવી રહ્યા છે. જાણે પોતે સાંભળે છે કે 'શિવાજી, ઊઠ! આરામ ખંખેરી નાખ. અરજી છોડી દે. આજીજી તજી દે. એક વખત તારું પર્વતના બચ્ચાનું હૃદય ભેળવી લે, અને એક ઘડીમાં તું બંધન-મુક્ત થશે.'

શિવાજી નજરકેદ બન્યો. એટલે રાજા જયસિંહની સ્થિતિ કફોડી થઈ. શિવાજીને દક્ષિણમાંથી ખસેડવાની જરૂરિયાત એણે જોઈ હતી, પણ રજપૂત તરીકે અને રાજા તરીકે એણે ગંગાજળ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે બાદશાહ સાથેની મુલાકાતમાં શિવાજીને સુખેનાગે મળે કે ન મળે, પણ તે મહારાષ્ટ્રમાં સહીસલામત પાછો તો આવશે જ. એટલે એણે ઓરંગઝેબને લખ્યું કે શિવાજીને કેદ કરવાથી અથવા મારી નાખવાથી દક્ષિણની રાજદ્વારી સ્થિતિમાં

બીલકુલ ફેર નહિ પડે શિવાજી એવો વિચક્ષણ છે કે તેનુ રાજ્યતંત્ર તેની ગેરહાજરીમાં એકધારુ ચાલ્યા કરે એવી એણે વ્યવસ્થા કરી છે એટલે શિવાજીને મેળવી લેવાથી વધુ ફાયદો છે રાજદ્વારી કુનેહ પણ એ જ બતાવે છે જયસિંહ આ વાત ઔરંગઝેબને ગળે ઉતારવા મથતો હતો તે દરમ્યાન તેણે પોતાના પુત્ર રામસિંહને પણ લખ્યુ હતું કે શિવાજીની જિંદગી જોખમમા ન આવે એ તારે જોતા રહેવુ અને કોઇપણ સન્જોગોમા આપણે આપેલુ વચન રહેવુ જ જોઇએ, શિવાજી મહારાષ્ટ્રમા એક વખત સહીસલામત પાછો ફરવો જ જોઇએ પછી બાદશાહ સલામતનો હુકમ હશે તો આપણે જ એને ઉખેડી નાખીશુ પણ રજપૂતનું વચન ફરે ને આપણી રજપૂતાઇને કલંક ન ચોટે એ પહેલુ જોવાનુ છે

પણ જયસિંહ પ્રતિજ્ઞા પાળવા ગમે તેટલો મથે છતા એ હજાર માઈલ દૂર હતો ઔરંગઝેબે દક્ષિણની પરિસ્થિતિ તપાસીને પછી એ પ્રમાણે શિવાજી સાથેની પોતાની રાજનીતિ નક્કી કરવાનો વિચાર કર્યો હતો એટલે જેમજેમ વિજાપુર-ગોવળકોંડાની લડાઈ લંબાતી ગઈ તેમતેમ શિવાજીની નજરકેદ પણ લંબાતી ગઈ પહેલા તો રામસિંહને કહેવામાં આવ્યું કે શિવાજી આગ્રામા જ રહે એની જવાબદારી તારા ઉપર છે રામસિંહે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે આવી જવાબદારી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી શિવાજી આગ્રામાં છે એને સાચવવાનું કામ અમારૂ નહિ અમારી તો એટલી જ માગણી કે અમે વચન આપ્યુ છે માટે જ્યારે બાદશાહ સલામતની ઇચ્છા થાય ત્યારે શિવાજી મહારાષ્ટ્રમા જીવતો પાછો

કરવો જોઈએ. તે પછી સામ્રાજ્યના સઘળા બળથી એને કચરી નાખવાનો હુકમ થશે તો એ હુકમ પ્રમાણે કરવાની અમારી ફરજ છે

બાદશાહે હવે વિચાર ફેરવ્યો પહેલાં તો એવો વિચાર આવ્યો કે શિવાજીને અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી દેવો. પછી એ વિચાર પડતો મૂક્યો. બાદશાહી લશ્કર વિજાપુરમાં હારે છે એ જોઈને બાદશાહે પોતે દક્ષિણમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને કુમાર રામસિંહને આગ્રાનો કિલ્લેદાર બનાવી શિવાજીને તેના હાથમાં સોપવાનો વિચાર કર્યો પણ રાજા જયસિંહે પોતાના કુમારને લખ્યુ હતુ કે ' જોજે, ભૂલચૂક પણ શિવાજીને સાચવવાની જવાબદારી લેતો ! એમાં કાળી ટીલી ચોટશે જો પવનને પૂરી રાખી શકાય તો શિવાજીને રોકી શકાય. બાકી બાદશાહ સલામત શિવાજીને ત્યાં રોકી રાખે એ બહુ જ જરૂરી તો છે જ. દક્ષિણમાં મોગલાઈ લશ્કર હારે છે માટે શિવાજીને ત્યાં રોકવો જ જોઈએ પણ એ કુનેહથી થાય તો જ પાર પડે જબરદસ્તીથી શિવાજીને રોકાએલો જોશે તો અહીંનુ મરાઠી દળ વિજાપુરને મળી જશે '

પણ ઔરંગઝેબે કુનેહથી શિવાજીને રોકી રાખીને દક્ષિણની લડાઇનો અંત આણવાને બદલે શિવાજીને વધારે સખ્ત જાપ્તામા રાખવાની નીતિ ગ્રહણ કરી શિવાજીના રહેઠાણ પર ભારી બંદુકની ચોકી મૂકાઈ ગઈ અને શહેર કોટવાળ ફુલાદખાન હમેશા આવીને બાદશાહને શિવાજીના સમાચાર આપે એવો સખ્ત બંદોબસ્ત થઈ ગયો. જ્યારે શિવાજીને લાગ્યુ કે રાજા જયસિહ, વજીર, બાદશાહ કોઈ

ખપમા નહિ આવે ને પોતાની મુક્તિનો આધાર પોતા ઉપર જ છે ત્યારે તેણે પોતાના અંતરમાથી બંધનમુક્ત થવાનો સા૦ માગ્યો એણે બા૦શાહને કહેવડાવ્યુ કે મારૂ લશ્કર મહારાષ્ટ્ર પાછુ ફરવુ જોઇએ અહીંના હવાપાણી એને માફક નહિ પડે બાદશાહે લશ્કર જવા દીધુ જયસિંહે લખેલુ કે શિવાજી ઘણો હોશિયાર છે, પણ જેણે હાથે કરીને પોતાના માણસ ઓછાં કરી દુશ્મનના કિલ્લામા એકલા રહેવાનું પસંદ કર્યું તેની કુનેહબાજી વિષે બાદશાહે કદાચ ઘણો હલકો અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે

પોતાના લશ્કરને હવાપાણી માફક ન આવ્યા તો પોતાને તો ક્યાંથી જ માફક આવે? થોડા જ વખતમાં રાજા શિવાજી માંદા છે એવી વાત ચાલી દર સાંજે કંડિયા ભરીભરીને મીઠાઈ બ્રાહ્મણ ફકીર સાધુ ને અમલદારોને મોકલતાની આમ થોડા દિવસ ચાલ્યુ પહેલા તો પહેરેગીર કરંડિયા તપાસતા પણ પછી ધીમેધીમે એ રીત બંધ જેવી થઈ ગઈ ૧૯મી ઑગસ્ટ ઇ સ ૧૬૬૬ ને દિવસે બપોર પછી શિવાજીની તબિયત વધારે બગડી તેણે પહેરેગીરોને કહેવડાવી દીધુ કે મારી તબિયત બહુ ખરાબ છે હું સૂઈ જાઉં છુ મને ઉઠાડતા નહિ ત્યાર પછી તેનો દૂધભાઈ હીરોજી ફરજંદ લાંબી સોડ તાણીને શિવાજીના ખાટલા પર સૂઈ ગયો તેણે પોતાના જમણા હાથમા શિવાજી મહારાજનુ સોનાનુ કડુ પહેર્યું હતુ અને એ હાથ ખાસ કરીને સોડ બહાર લટકતો રાખ્યો હતો દૂરથી પહેરગીર એ હાથ અને સોનાનુ કડુ હમેશાં નિહાળતા હતા આજે

પણ એ જ હાથ જોઈ રહ્યા હતા શિવાજી સૂતો છે એમ ધારીને સૌ ગપ્પા મારતા બેઠા હતા.

એટલામા મીઠાઈના કરંડિયા બહાર જવા લાગ્યા. એકાદ કરંડિયો જમાદારે તપાસી જોયો. પેડા પતાસાનાં બેચાર બટકા પણ લઈ જોયા. મીઠાઈ સારી હતી કરંડિયો પસાર થઇ ગયો એવા એક પછી એક મીઠાઈના કરંડિયા પસાર થવા લાગ્યા; અને એવા બે જુદાજુદા કરંડિયામા બેમીને બાપ-દીકરો બન્ને જેલમાથી મુક્ત થઈ ગયા શહેર બહાર તદ્દન એકાંત જગ્યામા આ કરંડિયા ઉતારીને મજૂરો રવાના થઈ ગયા

આગ્રાથી ૭ માઈલ દૂર એક ગામડા પાસે જગલમા નીરાજી રાઓજી ઘોડાં તૈયાર રાખીને એ પિતાપુત્રની રાહ જોઈ રહ્યો હતો બાપદીકરો ત્યા પહોચ્યા. ને તત્કાલ શુ કરવુ તેના નિશ્ચય પર આવી ગયા બીજી જ ક્ષણે શરીરે ભસ્મ લગાવેલા પાચ સાધુ જગલમાથી નીકળ્યા શિવાજી, સંભાજી, નીરાજી, દત્ત ત્ર્યબક ને રઘુમિત્ર પાચે સાધુ ગોકુળ મથુરાની જાત્રાએ નીકળ્યા હતા જ્યારે બીજા માણસો સીધે રસ્તે દખ્ખણ પથે પડ્યા હતા

આ દરમ્યાન આગ્રાની જેલમા તો હજી શિવાજી મહારાજ પોતાનો હાથ બહાર લટકતો રાખીને સૂઈ જ રહ્યા હતા એ તો આખી રાત સૂતા રહ્યા બીજે દિવસે જાગ્યા પણ લગભગ બપોરે લામો મદવાડ એટલે એમ જ થાય ને ? સવારના પહોરમા તો પહેરેગીરોએ જેલમા નજર નાખી લીધેલી મહારાજ હજી સૂતા હતા હાથ બહાર લટકતો હતો હાથમા સોનાનુ કડુ પણ આમાદ એ જ

હતું. એક નોકર બેઠોબેઠો પગ પણ તળાંસતો હતો. અવેજીના શિવાજી મહારાજને ઊંઘ પણ ભારે આવી ગઈ! બપોરે ત્રણ વાગ્યે શાંતિથી જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ નોકરને સાથે લઈ બહાર નીકળ્યો. પહેરેગીરોને કહ્યું કે બહુ અવાજ ન કરતા. મહારાજની તબિયત વધારે બગડી છે. હું કોઈ સારા વૈદ્યની તપાસ કરી લાવું. અને હીરોજી–અવેજી શિવાજી મહારાજ પણ ઉપડી ગયા.

પણ જેલ ખાલી થઈ એટલે બધું સૂનકાર લાગવા માંડ્યું. પહેરેગીરોએ તપાસ કરી તો પાંજરામાંથી પંખી ઊડી ગયાં હતાં. ગભરાટ ફેલાયો. દોડાદોડ થઈ. તપાસ થવા લાગી. શહેર કોટવાળ ફુલાદખાનને ખબર પડતાં તે બીચારો ધ્રૂજતોધ્રૂજતો બાદશાહ સલામતને સમાચાર આપી આવ્યો. 'સવારે તો જેલમાં જ હતો. બપોરે જેલમાં હતો. નિયમ પ્રમાણે સવારસાંજ હાજરી પણ લેવાય છે. ખુદાવંદ, આ માણસ જાદુગર લાગે છે!'

પણ ખુદાવંદ કાંઈ કોટવાળથી છેતરાય તેવા ન હતા. તે તો તરત સમજી ગયા કે રાજા શિવાજી મહારાષ્ટ્રને રસ્તે પડ્યા છે અને અસારે ઝપાટાબંધ રસ્તો કાપી રહ્યા હશે. સાંઢણીસવારો અને ઘોડેસવારો ચારે દિશામાં દોડી વળ્યા. ઠેકાણેઠેકાણે સંદેશા મોકલાયા. રસ્તે રસ્તો ચોકીદારોથી સુરક્ષિત બની ગયો. જેટલા મરાઠા રસ્તામાં મળ્યા તે બધાને આગ્રામાં પાછા લાવ્યા. પણ શિવાજી સભાજીનો પત્તો મળ્યો નહિ.

કુમાર રામસિંહની પણ કમબખ્તી બેઠી. સૌને શકા પડી કે શિવાજીને નસાડનાર તે જ છે. તેને દરબારમાં

આવવાની મના થઈ તેની મનસબદારી પણ ગઈ ને જાગીર પણ જપ્ત થઈ

હવે આ તરફ પેલુ ગોદડી મથુરા જનારૂ બાવામંડળ નિરાંતે ચાલ્યુ જાય છે આગ્રા છોડયા પછી તેઓ છ કલાકમા મથુરા પહોચી ગયા *ત્યા જઈને પહેલું કામ નદીકાંઠે બેસીને હજામત કરાવી નાખવાનુ કર્યું દાઢીમૂછ નીકળી ગઈ એટલે શંકરના બાવા મટીને સન્યાસી બની ગયા કેટલાક વૈરાગી બન્યા કેટલાક ઉદાસી થયા કેટલાક ગોસ્વામી થઈ ગયા એવી રીતે મથુરામાથી ત્રણ તડમા વહેચાઇને ૪૦–૫૦ માણસો ફરવા લાગ્યા શિવાજીએ સન્યાસીનો પોલો દંડ માણેક, મોતી ને સોનામહોરથી ભર્યો કેટલાક રત્ન લૂગડામા પણ સીવી લીધા જુદાજુદા તડમા વહેચાઇને સૌ મુસાફરીને રસ્તે પડયા વારવાર વેશ બદલાતા જાય છે બાવા હોય તે વળી વેપારી થઈ જાય છે વેપારી વળી સોદાગર બને છે, અને જવાનુ છે

* મથુરામા પહોચ્યા ત્યા તો જેમ ફૂલ કરમાય તેમ સંભાજી કરમાઈ ગયા નવદસ વર્ષનો છોકરો આવી મુસાફરીમા સાથે રહેશે તો મુસાફરોના જાન જોખમમા આવી પડશે એમ ધારીને સંભાજીને તેમણે મથુરામા મૂકી દીધો કૃષ્ણાજી કાશી ને વીસાજી નામના બે દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ત્યા રહેતા હતા તેમને શિવાજીએ વાત કરી અને કહ્યુ કે મહારાષ્ટ્રનું નસીબ તાજવામા છે અત્યારે તમારી સગવડ અગવડ કે બાદશાહી ક્રોધ તરફ જોશો નહિ બન્ને ભાઇઓએ સંભાજીને પોતાને ત્યા રાખી લીધો ને કૃષ્ણાજી તો સૌને બનારસ સુધી પહોચાડી પણ આવ્યો

મહારાષ્ટ્ર તરફ છતાં ચાલે છે અલ્લાહાબાદ ગયા તરફ. જાણે જાત્રા કરવા નીકળ્યા હોય.

ક્યારેક બે પાચ ભેગા થાય છે, ક્યારેક છુટા પડે છે, પણ સૌનો સંકેત દક્ષિણ તરફ જવાનો છે. આટલી સાવચેતી છતા એક વખત સપડાયા. દરેક સ્થળમાં ખબર આવી ગઈ હતી કે મરાઠાનો રાજા શિવાજી, આટલો ઊંચો ને આવા દેખાવનો, જ્યાં હોય ત્યાંથી પકડવો. એક ગામમાં ફોજદારે શકા ઉપરથી પકડ્યા. સાંજ પડી ગઇ હતી એટલે કેદીઓને કાચી કેદમા રખાવીને તપાસ બીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખી ફોજદાર પોતાનુ ઘર પાસે હતું ત્યા સુવા ગયો. અરધી રાતે ફોજદારને જગાડીને શિવાજી પોતે તેને મળવા ગયો.

'કેમ મહારાજ, અત્યારે શુ છે?' કહીને આંખો ચોળતોચોળતો ફોજદાર અલીકુલી બહાર આવ્યો.

અલીકુલી સંન્યાસી સામે જોઇ રહ્યો. દીવાનું ઝાંખું તેજ સંન્યાસીના મો ઉપર પડતું હતુ કદ, દેખાવ સઘળું વર્ણન પ્રમાણે હતુ. મુખમુદ્રા સન્યાસીની ન હતી. આ કોણ હશે? શિવાજી હોય તો મારો બેડો પાર થઈ જાય. તે મનમા વિચારી રહ્યો.

એટલામા શિવાજી બોલ્યો, 'હુ તમને મળવા આવ્યો છુ પણ મારી વાત ખાનગી છે.'

ફોજદારે ઇશારતથી પહેરગીરને જતા રહેવા ફરમાવ્યુ.

'તમે કોને કેદમા પૂર્યો છે તે તમને ખબર છે?'

'ના.'

'ત્યારે હું પોતે જ શિવાજી છુ.' શિવાજીએ હિંમતથી

કહ્યું ફોજદારની નજર આગળ અફઝનખાન ને શાહિસ્તખાનનો ઇતિહાસ તરી આવ્યો તેણે ગભરાટમા બે પગના પાછા ભર્યા

'પણ ગભરાતા નહિ હુ તમને નજીવી ભેટ ધરવા આવ્યો છુ ' એમ કહી શિવાજી મહારાજે મૂઠી ઉઘાડી ફોજદાર તરફ હાથ લમાવ્યો. એક લાખેક રૂપિયાની કિંમતનો તેજસ્વી હીરો દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમા ઝગાગ કરી રહ્યો હતો 'લ્યો આ તમને આપ્યુ '

ફોજદારનુ મન ગળી ગયુ નોકરીમા એક લાખ રૂપિયા તો આખી જિંદગીમા પણ ભેગા થવાના નહિ તેણે તરત શિવાજીને જવા દીધા

સવારના ભળભાંખળામા સૌ બનારસ પહોચ્યા ને નદીકિનાર બેઠેલા એક સુરતી બ્રાહ્મણને બોલાવી તેની મૂઠીમા નાનાનાના મોતી રત્ન ને સોનામહોર મૂક્યા 'મૂઠી વાળી જાઓ હમણા ઉઘાડશો મા પણ આ તમારી દક્ષિણા છે મને ગગાસ્નાન કરાવો ' એટલુ બોલી શિવાજી ઉતાવળે ઉતાવળે સ્નાન પતાવી રહ્યો હતો એટલામા નદીના પટમા બૂમાબૂમ થઇ ને શિવાજી નાઠો છે તેની તપાસમા સિપાઈઓ આવે છે એવી ખબર ફેલાઈ બ્રાહ્મણે આ ખબર સાભળી કુતૂહલથી પાછળ જોયુ ને થોડીવાર પછી પોતાના યજમાન તરફ જોવા નજર ફેરવે છે ત્યા સામે યજમાન જ મળે નહિ ! બ્રાહ્મણ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો મૂઠી ઉઘાડી જુએ ત્યા નવ અશરફી નવ રત્ન ને નવ હન નીકળી પડયા ! તેનો બેડો પાર થઇ ગયો શુ શિવાજી મહારાજ જ હતા ! પણ બ્રાહ્મણને પૈસા મળી

ગયા હતા, તેણે ગુરુને ઘેર રજા લેવા જવાનું પણ પડતું મૂક્યું ને પરભાર્યો સુરતનો રસ્તો લીધો.

એકાદ નમાલું ઘોડું હોય તો જરાક બેસતા થાય એવો વિચાર કરીને એક વખત મુસાફરીમાં શિવાજી મહારાજ ટારડું ખરીદતા હતા. પણ પાસે છૂટક પૈસા મળે નહિ, એટલે સોદાગરને પૈસા સોનામહોરોમાં ચૂકવ્યા. સોદાગર ચતુર માણસ હતો તે બોલી ઊઠ્યો: 'આવા નાના ટારડાની કિંમત સોનામહોરોથી કરો છો. એટલે તમારી જરૂરિયાત જાતા તમે શિવાજી લાગો છો!'

'એમ!' શિવાજી મહારાજ બોલ્યા ને વધારે કાંઈ કહ્યા વિના સોનામહોરની આખી કોથળી તેના હાથમાં મૂકી દઈ બીજી જ ક્ષણે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

એક વખત ગોદાવરીને કાંઠે આવેલા નાના ગામડામાં એક ખેડુતને ત્યાં શિવાજીનું સંન્યાસીમંડળ આરામ લેવા આવી પહોંચ્યું. રાત્રે ખેડુતના કુટુંબના ડોશીમા સંન્યાસી મંડળ પાસે વાતો કરવા આવી ચડ્યા.

'માફ કરજો જોગીમહારાજ!' ડોશીમાએ કહ્યું: 'અમે ગરીબથી તમારી ચાકરી જોઈએ તેવી થઈ નથી. હમણાં હમણાંમાં આ મારા પીટ્યા શિવાજીના માણસોએ બહુ ઉપાડો લીધો છે.' અને પછી ડોશીએ તો પોતા પર જેટલું વીત્યું હતું તે બધું ય શિવાજીના નામને પાચપદર ગાળો દઈને કહી બતાવ્યું! તે વખતે શિવાજી તો કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ ગામનું ને ખેડુતનું નામ યાદ રાખી લીધા. ઘેર પહોંચ્યા પછી ખેડુતને સહકુટુંબ પોતાને ત્યાં તેડાવી તેના નુકસાનનો બદલો વાળી આપ્યો.

એક સાંજે ગયગઢમા ચોકીદાર જીજાબાઈને આવી કહ્યુ કે બેચાર સંન્યાસીઓ આવ્યા છે તે તમને મળવા પૂછે છે બાઇએ હા પાડી એટલે સન્યાસીઓને ગઢમા લાવ્યા. નીગજી પતે વૈરાગી સાધુની પેઠે જીજાબાઈને આશીર્વાદ દીધો ઝાખા બળતા દીવાના અજવાળામાં જીજાબાઈ નજર માડીને એ વિચિત્ર સંન્યાસીઓ તરફ નિહાળી રહ્યા 'બોલો. શુ કામ છે મારૂ?'

જવાબ તો કોઈએ આપ્યો નહિ, પણ એક જરાક ઠીંગણો, તેજસ્વી સન્યાસી આગળ આવ્યો ને તેણે જીજાબાઈના ચરણ પાસે સાષ્ટાગ દડવત્ પ્રણામ કર્યા

સન્યાસીને પ્રણામ કરતો જોઈ જીજાબાઇ જરા ગભરાઇને તેને બેઠો થવાનુ કહે છે તે પહેલા તો સન્યાસીએ જમીન પરથી ઊઠી, માતાના ખોળામા માથુ મૂકી ફરી પ્રણામ કર્યા અને તરત જીજાબાઇ પોતાના પુત્રની આકૃતિ કળી ગયા શત્રુના ઘરમા સિહ જેવો ને પોતાની પાસે આજ્ઞાંકિત રહેવા ટેવાએલો પોતાનો પુત્ર શિવાજી જ સંન્યાસીના વષમા ઊભો હતો! તેનાથી ગદ્ગદ્ કંઠે બોલી જવાયુ 'શિવાજી!'

મગલ સામાજ્યના હિંદા બે મહાન પુરુષો તે મહા દજી સિંધીયા અને નાના ફડનવીસ બન્નેના શરીર અને પ્રકૃતિમાં આકાશ પાતાળ જેટલુ અંતર નાનાનું કામ નિયમિત સ્વભાવ ગંભીર રમત અને આનદમોજને એના જીવનમાં નહિ જેવુ સ્થાન શરીરે પાતળો ઉંચો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ જેવો નરમ ગભીર અને તપસ્વી. મધ્યયુગના રજપૂત જેવો મહાદજી વાતો કરતો હોય હસતો હોય. બધાની સલાહ લેતો હોય, પણ વિશ્વાસ તો પોતાની તલ વાર પર જ હોય હરિપત ફડકે જેવા પણ નાના પાસે જતા આંચકો ખાય. એટલી નાનાની ધાક પણ મહાદજી તો રણક્ષેત્રનો લડવૈયો આનદો ને મઝાતાવડો નેપોલિયનની માફક તોપોના મારામાં પણ શાંતિ જાળવે નાનાનું મન એવે વખતે વ્યગ્ર થઇ જાય. મહાદજીએ જોયુ કે બ્રિટિશની સત્તા ઉત્તરહિંદમા બળવાન બને છે નાનાની દષ્ટિ હતી દક્ષિણ હિંદમા દક્ષિણ હિંદમાં સર્વોપરી બની પછી ઉત્તર તરફ વળવાની હતી મહાદજી સૈનિક હતો નાના રાજ દ્વારી પુરૂષ હતો જ્યારે જ્યારે બે ભેગા થયા ત્યારે હિંદનુ ભાવિ તેમના હાથમા રમતું લાગ્યું પણ બન્ન એક બીજા માટે શંકાશીલ હતા એ શંકાનો ચતુર પરદેશીઓએ લાભ લીધો આવા સમયમા તેઓએ એક બીજાને મળ્યા વિના દસ વર્ષ સુધી પત્રવ્યવહારથી જ વાત ચલાવી હતી નાનામા જે શક્તિ હતી તે મહાદજીમા ન હતી મહાદજીમાં જે તાલીમ હતી તે નાનામા ન હતી મરાઠી સામ્રાજ્ય બન્નના સયુક્ત બળથી જ ટકે તેમ હતુ પણ એવે સમયે બન્નેએ પોતપોતાના મમત્વમા ઘણુ ગુમાવ્યુ અને ત્યારપછી તો

મરાઠી સામ્રાજ્યને ઉભા થવાનો સમય જ મળ્યો નથી મહાદજીમા પૈસાની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ ન હતી અને તે હમેશા દેવાદાર રહેતો નાનામા માણસ ઓળખવાની શક્તિ ન હતી, ને તે હમેશા શકામા રહેતો સદાશિવ દિનકર નામના માણસે મહાદજીની ગેરવ્યવસ્થા વિષે લખતા કહ્યુ છે કે સુતત્ર એ ગણાય જેમા રાજાપર દેવુ ન હોય, સૈનિકોમા સતોષ હોય ને રૈયત સુખી હોય. મહાદજીપર દેવુ હતુ પૂરૂ ન થઈ શકે તેટલુ સૈનિકોના પગારમા વારવાર ખામી પડતી. રૈયત પૂરૂ પાડી શકે તે કરતા માગણી વધારે થતી મહાદજીના પતનનુ આ કારણુ અને એ બન્નેનો અસહકાર એ મેરાઠી સામ્રાજ્યના પતનનું કારણ

સમ્રાટ હર્ષ જયારે હિંદમા સાર્વભૌમ હતો ત્યારે ચીનમા સરોગસન ગમ્પો નામે રાજા હતો. તેને બે રાણી હતી. હરીતાગ ને શ્વેતતારા હરીતારા નેપાલ રાજાની પુત્રી હતી ચીનનો દૂત નેપાલ ને તિબેટમા થઇને હર્ષના દરબારમા આવ્યો હતો. હિદમા અલભ્ય-પણ મૂળ હિદમા પ્રચલિત એવા ઘણા પુસ્તકો હજી પણ ચીન ટિબેટમા મોજૂદ છે અને ભારતની સસ્કૃતિનો બરાબર ખ્યાલ લેવા માટે એ પુસ્તકોની સહાયતા અનિવાર્ય છે

હિદી ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ એ ગુપ્તયુગ છે ચદ્રગુપ્ત સમુદ્રગુપ્ત, ચન્દ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય વગેરે ગુપ્ત રાજ્વશીઓના સમયમા હિંદના સાહિત્ય ને કલામા પણ સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યુ ફાહિયાન વિદ્યાભ્યાસ અર્થે આવ્યો ને ત્રણ વર્ષ પાટલિપુત્રમા રહ્યો તે આ સમયમા કવિ કુલગુરુ કાલિદાસ આ

સમયમાં. મુદ્રારાક્ષસ ને મૃચ્છકટિક પણ આ જમાનાનાં ગણાય છે. પ્રસિદ્ધ ગણિતજ્ઞ આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, ને બ્રહ્મગુપ્ત એ પણ આ સુવર્ણયુગનાં જ નરરત્નો. બનારસ પાસે સારનાથમાં તે જમાનાની સુંદર શિલ્પકૃતિઓ હજી મોજુદ છે. કુતુબમિનાર પાસેનો પ્રખ્યાત લોહસ્તંભ—જેની અદ્ભુત કારીગરી માટે હજી પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ થવાય છે—તે ગુપ્ત સમયનો અવશેષ. અજંટાની મનોહારી ચિત્રાવલી ગુપ્ત સમયની રત્નરજ જેવી છે. આ સમયમાં જ હિંદુ સંસ્કૃતિનો સંદેશો લઇને કુમારજીવ ચીનમાં ગયો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિ જાવા સુમાત્રા સુધી ફેલાઈ તે આ સમયમાં. જગતની સુપ્રસિદ્ધ નગરી રોમ સાથે ભારતનો વ્યાપાર તે વખતે ધમધોકાર ચાલતો. મહાભારત જેવા વિશાળ ગ્રંથનું અંતિમ રુપ નિર્માણ થયું તે આ યુગમાં. ચીનથી સમ્રાટનો સંદેશ આવતોઃ ભારતસંસ્કૃતિના પંડિત મોકલો. આંહીથી ત્યાં પંડિતો જતા. પરમાર્થ નામના હિંદી સાધુનું ત્યાં જ મૃત્યુ થયું હતું. અને એવા તો અનેક હતા.

હિન્દુસ્થાન શબ્દમાં, હિંદુ—ઇન્ડસ—પરથી આવ્યાનું કહેવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે એ શબ્દનું ચીનીસ્વરુપ સુઆનસ્વાંગે, ચીન—તુ=ચંદ્ર એમ આપ્યું છે. બુદ્ધરૂપી દિવાકર આથમી ગયા પછી, નિર્મળચંદ્ર જેવા સાધુઓએ, ભારતીયસંસ્કૃતિનો દીપ ટકાવી રાખ્યો—અનેક સંકટો વેઠીને અનેક વિટંબનાઓ ભોગવીને—એ કારણે જ આ દેશને ચીન—તુ (ઇન્દુ) કહેવામાં આવે છે. આંહી એક વાત નોંધવા જેવી લાગે છે કે ભારતમાંથી છેલ્લો આચાર્ય ચીનમાં ગયો, તેને

તેડવા હિંદીવહાણો આવ્યાં, ત્યારે તેણે એ દેશ છોડવા ના કહી એવું કહીને કે હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઇ છે, જે દેશમાં સેવા કરતાં જીવન વીત્યું એ દેશને જ હવે તો આ દેહ સમર્પણ હો!

ગુપ્તકાળ સુવર્ણયુગ ગણાય છે, અને જેમ તેનું સ્થાન સાહિત્યકળામાં સર્વોત્તમ છે, તેમ વ્યાપાર ને આર્થિક વિકાસની દષ્ટિએ પણ તે સમય સર્વોત્તમ મનાય છે. હિંદ કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. એ દષ્ટિએ, નહેરો ખાતર, જમીનનું વર્ગીકરણ, જંગલની પેદાશ, વગેરે સર્વ વિષય પર હાલનું સુધરેલું રાજતંત્ર જેટલી નજર રાખે તેટલી નજર ગુપ્ત કાળના શાસ્તાઓએ રાખી છે. રૂ, રેશમ, અને ઉન એની વિવિધ વણારોનો ફાહિયાને ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયનો કુતુબમિનાર પાસે ૨૨ ફુટ ઉંચો ને લગભગ ૧૬ ઇંચિ વ્યાસનો જે લોહસ્તંભ છે તેનું પૃથક્કરણ કરતાં માલુમ પડયું છે કે તેમાં ૯૯ ભાગ શુદ્ધ લોઢું છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે આવો લોહસ્તંભ ઘડી કાઢવો એ કલ્પનાતીત વસ્તુ લાગે છે. વર્ષો થયાં ખુલ્લી હવામાં છતાં તેને કાટ લાગ્યો નથી. ઉદ્યોગના વિકાસની દષ્ટિએ જોતાં લોહમાં એવી રાસાયનિક મેળવણી કરવી કે જેથી કાટ લાગે નહિ, એ વસ્તુ આજ પણ માન ઉપજાવે છે. લોઢાના અનેક પ્રકાર અને ઉપપ્રકારની માહિતી મળી આવે છે, એ જોતાં તે વખતની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ માટે આપણને ગર્વ લેવાનું મન થાય. બનારસ, મગધ, સીલોન, નેપાલ, અંગ, માઇસોર સુરત ને કલિંગ–હજી હમણા જ તલવાર માટે પ્રખ્યાત મનાતા. નાલંદાવિશ્વવિદ્યાલય પાસે લગભગ ૮૦ ફુટ ઉંચી તાંબાની બુદ્ધની મૂર્તિ હતી.